

Türkiye Büyük Millet Meclisi
XVII. Yasama Dönemi (1983-1987) ve Dış Politika,
Dış Politikanın Parlamenter Denetimi ile
TBMM'nin Dış İlişkileri

*Feyzullah Yeşil**

Özet

Türkiye Cumhuriyeti'nin demokrasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olan 12 Eylül 1980 darbesi, 17. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) çalışmalarını birçok yönden etkilemiştir. Türkiye'nin dış politikasında parlamenter denetim ve parlamenter diplomasi faaliyetleri ile önemli bir rol oynayan TBMM'nin dış politika çalışmaları da aynı ölçüde etkilenmiştir. Parlamenter diplomasi çerçevesinde çalışmalarda bulunan TBMM, 17. Dönem itibariyle yeni sınamalarla karşılaşmıştır. Soğuk savaşın son dönemine giren uluslararası ilişkiler ve darbe sonucu dış politikada yalnızlaşan Türkiye'nin durumu başlıca sınamalardır.

Anahtar Kelimeler: Parlamenter diplomasi, parlamenter denetim.

Abstract

The 12 September 1980 Turkish coup d'état, a prominent milestone for history of democracy in Turkey, had several impacts over activities of the Grand National Assembly of Turkey (GNAT) in the seventeenth legislative term. Foreign policy activities of GNAT that plays a crucial role in foreign policy of Turkey via parliamentary scrutiny and parliamentary diplomacy were affected by the coup in the same manner. GNAT, undertaking activities within the frame of parliamentary diplomacy, confronted new challenges in the same period. The principal challenges were international relations in the end of cold war era and isolation of Turkey in foreign policy as a result of the military coup.

Keywords: Parliamentary diplomacy, parliamentary scrutiny.

* Yasama Uzman Yardımcısı, TBMM Dış İlişkiler ve Protokol Başkanlığı.

Giriş

Parlamentar rejime sahip devletler yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları olmak üzere üç tür fonksiyona sahiptirler. Bu üç tür fonksiyonu yerine getirmek üzere yasama, yürütme ve yargı organları bulunmaktadır. Bu üç yapı arasındaki ilişkilere yumuşaklık ve denge getirmek amacıyla parlamenter rejim içerisinde bir sistem kurulmuştur. Bu sistemin bir unsuru yargı erkinin bağımsızlığı iken, diğer unsuru yasama ve yürütme erklerinin karşılıklı etki araçları ile donatılmaları ve sürekli bir iş birliği içerisinde bulunmalarının sağlanmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında da “*Kuvvetler ayrımının, Devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmeyip, belli Devlet yetki ve görevlerinin kullanılmasından ibaret ve bununla sınırlı medenî bir işbölümü ve işbirliği olduğu ve üstünlüğün ancak Anayasa ve kanunlarda bulunduğu*” belirtilmiştir. Böylece erkler arasında ayırım, iş birliği ve denge sağlanarak devletin sağlıklı bir şekilde işlemesi amacı anayasal bir güvenceye alınmıştır.

Türkiye’de yasama fonksiyonunu yerine getiren Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) görev ve yetkileri denetim, kanun yapma ve meclis işlemleri yapma şeklinde üç ana başlıkta toplanabilir. Bu üç ana başlık devletin dış politika yapım ve uygulama süreçleriyle de ilgilidir.

Çağdaş devlet sistemlerinde dış politika kararlarının oluşturulması, yürütülmesi ve denetlenmesi sadece yürütme erki elinde değildir. Bu görev ve yetkiler yasama ve yürütme organları arasında paylaşılmış bulunmaktadır. Dış politika kararlarının oluşumu ve uygulanması görev ve yetkisi yürütmenindir. Yasama organı ise gerçekleştirilen müzakerelerle etki sağlamaktadır. Aynı zamanda uluslararası anlaşmaların onaylanmasının uygun bulunması kanunları da yine yasama organı tarafından çıkarılmaktadır. Bunun yanı sıra dış politika kararlarının ve uygulanmasının denetimi TBMM’nin görev ve yetki alanındadır.

Parlamentar denetim yollarının etkin kullanılması ile dış politikanın yapımında etkin rol oynayan kişi ve kurumların hareket alanı sınırlandırılabilir. Siyasi arenada dış politika ve iç politika birbirini besleyen unsurlar olduğu için de bu denetim faaliyetleri oldukça önem kazanmaktadır. Dış politikanın parlamenter denetimden geçmesi dış politikanın demokratikleşmesini de sağlamaktadır. Böylece toplumların iradeleri dış politikalara daha fazla yansımaktadır. Diğer yandan dış politikanın gizlilik gerektiren alanlarının risk altına girdiği de söylenebilir. Bu riskler, gizlilik önlemlerine dair gerekli mevzuat düzenlemeleri yapılarak giderilebilecek türden risklerdir.

Yasama faaliyetleri TBMM tarihi boyunca darbe dönemleri dışında aksamadan devam etmiştir. TBMM'nin 17. Dönemi de yasama faaliyetleri açısından oldukça yoğun geçmiştir. 17. Dönem TBMM 24 Kasım 1983 tarihinde açılış toplantısını yapmıştır. Aynı gün askeri yönetimin hükümeti olan Bülent Ulusu başkanlığındaki Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı'na istifasını sunmuş ve yeni kurulacak hükümete kadar görevi bu hükümetin yerine getirmesi istenmiştir. Necmettin Karaduman 4 Aralık 1983'te TBMM Başkanı seçilmiştir. Bundan üç gün sonra TBMM Başkanlık Divanı oluşturulmuş ve MGK'nın görevi son bulmuştur. TBMM Başkanlık Divanı'nın olduğu gün ANAP Genel Başkanı Turgut Özal yeni Bakanlar Kurulunu kurmakla görevlendirilmiştir.¹ Beklentilerin aksine ANAP çoğunluğunun, askeri rejimin başbakanı Bülent Ulusu'yu Meclis Başkanı seçmemesi, sivil birisini bu makama getirmesi, rejimin sivilleşmesi açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.²

Hükümet programının 19.12.1983 tarihinde Genel Kurul'da okunmasıyla görüşmeler başlamış ve 24.12.1983 tarihinde Turgut Özal hükümeti güvenoyu alarak göreve başlamış ve bu görevi 29.11.1987 tarihine kadar sürdürmüştür.³

Bu dönemde Cumhurbaşkanı ile Başbakan ve Bakanlar Kurulu arasındaki ilişkilerin ne şekilde gelişeceği çok fazla önem arz eden bir konu olmuştur. Üç yıl süren askeri rejimin başında olan Kenan Evren Cumhurbaşkanı olmuş ve Evren'in seçimler öncesinde mahkûm ettiği Turgut Özal Başbakan olmuştur.⁴

1961-1980 çift meclisli yasama organı deneyiminden sonra, tek meclisli ve tek bir partinin çoğunluğuna sahne olan TBMM'nin, sistemin kolaylaşmasından dolayı daha rahat karar alma imkânı bulduğu söylenebilir. Yapılan oylamalara bakıldığında iktidarın rahatlığı daha net görülebilmektedir.⁵

Yerel seçimlerde HP ve MDP'nin oy oranları erimesiyle birlikte SODEP ve DYP oy oranlarında ilk üç sıraya yükselmişlerdir. Sonuçta muhalefet partileri yer değiştirmiş, muhalefet parlamento dışına kaymış ve parlamentodaki muhalefet ülkeyi temsilden uzak bir konuma düşmüştür.⁶

¹ Bülent TANÖR, Korkut BORATAV, Sina AKŞİN. Kasım 2008, *Türkiye Tarihi Cilt 5, Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Cem Yayınevi, s. 62.

² A.g.e. s. 62.

³ A.g.e. s. 63.

⁴ A.g.e., s. 64.

⁵ A.g.e. s. 66.

⁶ A.g.e. s. 67.

Dönemin siyasi aktörlerine bakıldığında darbe sonrası siyasi yasaklamalar ve asker kökenli yöneticilerin daha fazla etkin olması göze çarpmaktadır. Cumhurbaşkanı olarak 9 Kasım 1982 – 9 Kasım 1989 arası dönemde görev yapan Kenan Evren bunun en açık örneğidir. TBMM Başkanı görevini 4 Aralık 1983 – 29 Kasım 1987 arası dönemde Necmettin Karaduman yürütmüştür. 17. Dönem Hükümeti ise Anavatan Partisi kurucusu Turgut Özal tarafından kurulmuş ve 13 Aralık 1983 – 21 Aralık 1987 tarihleri arasında görev yapmıştır. 17. Dönem Dışişleri Bakanı ise Vahit Melih Halefoğlu olmuş ve 13 Aralık 1983 – 21 Aralık 1987 arası dönemde görev yapmıştır.

Milletvekili Genel Seçimleri 6 Kasım 1983 gerçekleştirilmiştir. Seçim sonuçlarına göre Turgut Özal'ın Genel Başkanı olduğu Anavatan Partisi (ANAP) 7.833.148 oy ile oyların %45,1'ini alarak 211 milletvekili çıkartmıştır. Necdet Calp'ın Genel Başkanı olduğu Halkçı Parti (HP) ise 5.285.804 oy ile oyların %30,5'ini alarak 117 milletvekili çıkartmıştır. Turgut Sunalp'ın Genel Başkanı olduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) 4.036.970 oy ile oyların %23,3'ünü alarak 71 milletvekili çıkartmıştır. Bu üç partinin dışında bağımsız olarak seçime giren adaylar ise 195.588 oy alarak oyların %1,1'ini almışlar ve meclise girmeye hak kazanamamışlardır.⁷

1983 milletvekili genel seçiminde ANAP Bingöl'de üç milletvekilliğini de kazanmasına rağmen aday listesindeki isim eksikliğinden dolayı bir aday veto edilmiş olduğu için üç milletvekili yerine iki milletvekili çıkartmıştır. Böylece ANAP'ın toplam milletvekili sayısı 212'den 211'e gerilemiştir. Bu nedenle 17. Dönem'de Meclis'e 400 milletvekili yerine 399 milletvekili seçilmiştir.⁸

Seçim sonrasında çalışmalarına başlayan TBMM'nin önüne pek çok dış politika sorunu gelmiştir. Yasama organının dış politika konularına yaklaşımının yürütme organının yaklaşımından farklı olması beklenmelidir. Yürütme organının devletin kırmızı çizgileri çerçevesinde belirlediği dış politika tercihleri tüm konuların rahatlıkla konuşulmasına engel olmaktadır. Oysa yasama or-

⁷ 1983-2007 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, Yüksek Seçim Kurulu, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010920&_afLoop=38268682032212706&_afWindowMode=0&_afWindowId=8ohcyaejb_91#%40%3F_afWindowId%3D8ohcyaejb_91%26_afLoop%3D38268682032212706%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010920%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D8ohcyaejb_103, Erişim Tarihi: 25.02.2015.

⁸ 1983 Türkiye Genel Seçimleri, <http://www.secim-sonuclari.com/1983>, Erişim Tarihi: 25.02.2015.

ganı üyeleri olan milletvekilleri bu çizgilerle bağlı olmadan ve yasama sorumluluğu koruması altında hemen her konuda fikirlerini özgürce dile getirebilmektedir. Yasama organının dış politika konularına yaklaşımı hem o dönemdeki toplumun iradesini hem çeşitli konuların konuşulamayan pek çok yönünü yansıtmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada 17. Dönem boyunca yaşanan dış politika gelişmeleri yasama organının gözünden ele alınmaya ve anlaşılmaya çalışılacaktır. Böylece bu çalışma ile o dönemdeki toplum olaylarına yaklaşımının daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi amaçlanmaktadır. Diğer yandan yürütmenin yasama organınca denetlenmesinin kapsamı ve yasama organının dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesindeki etkisi anlaşılmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde uluslararası ortam genel hatlarıyla anlatılacaktır. Bununla Türkiye'nin dış politikasını etkileyen unsurların geniş bir çerçeveden anlaşılabilmesi hedeflenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise birinci bölümdeki genel görünümünden Türkiye'nin dış politika görünümüne doğru bir daraltma olacaktır. Çeşitli ülkelerle yürütülen ilişkiler ve Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı dış politika sorunları ikinci bölümde ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde TBMM'nin dış politika konularına yaklaşımına bakılacaktır. Yine her ülke ya da konuyla ilgili yürütülen ilişkilerin ayrı başlıklar altında inceleneceği üçüncü bölümde TBMM'nin dış politika konularına yaklaşımının yanı sıra hükümetin politikalarını denetlemesi de incelenecektir. Üçüncü bölümde genel kurulda yapılan konuşmalar çerçevesinde incelenecek olan TBMM'nin hükümeti denetleme yolları dördüncü bölümde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Dördüncü bölümde dış politikanın parlamenter denetimi altında sözlü ve yazılı sorular, genel görüşme, Meclis araştırması ve Meclis soruşturması istatistik bilgileriyle incelenecektir. Çalışmanın beşinci bölümünde TBMM'nin parlamenter diplomasi çerçevesinde yaptığı çalışmalara bakılacaktır. Bu kapsamda TBMM Başkanının faaliyetleri, uluslararası parlamenter asamblelere katılım, parlamentolar arası dostluk grupları ve komisyonlar ele alınacaktır. Son olarak altıncı bölümde uluslararası anlaşmalar konusuna değinilecektir. TBMM'nin dış politikaya katkı yaptığı alanlardan biri olan uluslararası anlaşmaların onaylanmasının uygun bulunması kanunlarının dönem içinde kapladığı yere bakılacaktır.

1. Uluslararası Ortam

1980'ler dönemi değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken nokta 1970'lerin ve 1990'ların gelişmelerini de ele almaktır. 70'lerde gerçekleşen olayların 80'lerdeki belirleyiciliği çok fazladır. Özellikle 70'lerin sonunda yaşanan bir-

takım gelişmeler Dünya çapında etkiler doğurmuştur. Bunlardan en önemlileri İran'daki İslam Devrimi ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgali olmuştur. Bu iki olay Dünya'nın o dönemki iki büyük ülkesinin soğuk savaş boyunca izledikleri stratejilerde değişiklikler meydana getirmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri açısından Ortadoğu'da kilit ülke olarak müttefiki İran'ın kaybedilişi ABD politikalarında değişikliğe sebep olmuştur. Bunun nedeni Şii bir anlayıştan gelen Humeyni rejiminin Sünni Ortadoğu dengelerinde değişiklik doğuracak olmasıdır. Özellikle enerji politikaları açısından büyük bir aks kayması ABD'nin gündemine oturmuştur. İran, sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervlerinin yanı sıra enerji hatlarının güvenliği açısından da coğrafi olarak büyük önem taşımaktadır. ABD'nin enerji gereksiniminin kaynağı olan Ortadoğu'da böyle bir kaybın yaşanması sadece Ortadoğu'da değil Dünya çapında bir değişimin kaynağı olmuştur.

Diğer bir önemli gelişme Sovyetlerin Afganistan'ı işgali olmuştur. Bu sadece Çin, ABD, Rusya arasında bir çekişme gibi görülse de günümüze etki eden bir gelişme olmuştur. Bunun sebebi Sovyetlere karşı örgütlenen grupların daha sonra tek tek yok olması ve ana gövde olarak Taliban'ın ortaya çıkmasıdır.⁹ Taliban'ın Afganistan üzerinde kurduğu hâkimiyet daha sonra Afganistan'ın ABD tarafından işgal edilmesinde ve sonrasında da ülke coğrafyasında süren çatışma ortamının doğmasında etken rol oynamıştır.

1980-90 arası dönemde Türkiye'yi en fazla ilgilendiren uluslararası gelişmelerden birisi 1980-88 yıllarında İran ile Irak arasında yapılan savaştır. 8 yıl süren savaşın sonunda bir galip olmamıştır. Bu savaş boyunca Türkiye her iki taraf ile ilişkilerini devam ettirmiş ve ticari anlamda olumlu sonuçlar almıştır.

2. Türkiye'nin Dış Politikası ve Sorunlar

Türkiye'nin 1980'ler boyunca yürüttüğü dış politikasını tahlil etmek için iki öğenin varlığını akılda tutmak gerekmektedir: uluslararası ortam ve 12 Eylül darbesi. Türkiye'nin dış politikası değerlendirilirken uluslararası ortam göz önünde bulundurulmalıdır. Dış politikayı dışarıdan etkileyen bu öğenin yanı sıra bir de iç dinamikler bulunmaktadır. Dönem itibarıyla Türkiye'nin 12 Eylül darbesinin oluşturduğu ortamda yönetilen bir ülke olduğu akıldan çıkarılmamalıdır.¹⁰

⁹ Armağan KULOĞLU, Sercan DOĞAN, *Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri*, Rapor No: 31, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, Mart 2011, s. 18.

¹⁰ Baskın ORAN, "1980-1990: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2", Baskın Oran (ed.) *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, 6.

Uluslararası ortamda göze çarpan hususlardan birisi Gorbaçov'un politikaları ile SSCB'nin soğuk savaştaki etkinliğinin bitimine yaklaşması, bir diğeri de küreselleşme olmuştur. Soğuk savaşın sonuna yaklaşılması ve kapitalizmin uluslararası toplumda güçlü bir şekilde etkinliğini arttırması ülkelerin dış politika tercihlerini önemli ölçüde etkilemiştir.¹¹

Türk demokrasi hayatını kesintiye uğratan 12 Eylül darbesi Türk dış politikasını da etkilemiştir. Darbe kadrolarının yönetime yerleşmesi ile dünyada yalnızlaşan bir Türkiye ortaya çıkmıştır. İçeride yaşanan gelişmeler dışarıya da sirayet etmiş ve birçok ülke ile olan ilişkiler zedelenmiştir. Dönem boyunca birçok küçük ölçekli ülkeyle anlaşmalar imzalandığı görülmektedir. Bunun sebebi uluslararası toplumda yalnızlaşan Türkiye'nin kendine yeniden yer açma çabasıdır. Darbenin dolaylı etkisi ise kamuoyunun eleştirel tepkilerini yok etmesidir. Bundan dolayı kamuoyu tepkisini arkasına alamayan dış politika yapımcıları özellikle ABD'nin tek etkileyici olduğu bir ortama sürüklenmişlerdir.¹²

1980 yılında gerçekleştirilen darbe sonrasında demokratik ilerlemesi zafiyete uğramış olan Türkiye uluslararası camiada yalnızlaşmıştır.¹³ Bununla birlikte KKTC'nin bağımsızlığını ilan etmesi, Ermeni Soykırımı iddialarının ülke parlamentolarına taşınması, ASALA terör örgütünün faaliyetleri, NATO silahlanmaları gibi konulardan ötürü oldukça zor bir dış politika durumuyla karşı karşıya kalan hükümet, programında dostlukların arttırılmasına özel bir önem vermiştir. Türk Hava Kuvvetlerinin güçlendirilmesi için, Türk - ABD işbirliği ile Türkiye'de ortak yapımı kararlaştırılmış bulunan F-16 uçakları ile ilgili kabul mektubu, Bülend Ulusu hükümeti tarafından imzalanarak gönderilmiş bulunmaktadır.¹⁴ Bu tür askeri anlaşmalar ABD ile Türkiye arasındaki ilişkileri belirleyen önemli bir unsur olmuştur. Bununla birlikte silahlı kuvvetlerin araç, silah, gereç ihtiyaçlarının daha büyük oranda yurt içinden temin edilmesi için, malî ve kanunî hususlar ile teşkilatlanma dâhil, gerekli bütün imkânları sağlamaya yönelik çalışmalara hız verilmiştir.

Türkiye'nin Batı dünyasıyla mevcut bağları ile Ortadoğu ve İslam âlemiy-le sürdürdüğü yakın ilişkileri dış politikasının birbirlerini tamamlayan unsurları olarak kabul eden Özal hükümeti, bir yandan Batı ile Ortadoğu arasında tabii bir köprü teşkil eden coğrafî mevkii, öte yandan müşterek bir tarih ve kültür mirasını göz önünde bulundurmıştır. Bu yönelim doğrultusunda, Türki-

Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 26.

¹¹ a.g.e., 2002, s. 27.

¹² ORAN, 2002, s. 28.

¹³ A.g.e., s. 28.

¹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1.Y.Y., Cilt No:1, B. 10, 19.12.1983, s. 84-85.

ye'nin İslam âlemine büyük önem göstermesi gerektiği hükümet programında da yer almıştır.¹⁵ Bundan dolayı Özal hükümetinin, kendi döneminde bütün Arap ve İslam ülkeleriyle mütakabiliyet esasına dayanan iyi ilişkiler geliştirmek ve verimli bir iş birliğini daha da artırmak hususunda özel bir gayret sarf ettiği görülecektir. Türkiye'nin dost ve kardeş ülke olarak gördüğü İran ve Irak arasında 8 yıl süren savaş boyunca her iki ülkeye de eşit mesafede durmuştur. Herhangi bir ülkeyle ilişkilerin zedelenmesini istemeyen Türkiye, bu savaşta her iki ülkenin de uzlaşma yoluna gitmesi gerektiğini dile getirmiştir. Kıbrıs Türk Halkının, kendi kaderini tayin hakkını bağımsız bir Cumhuriyet kurma istikametinde kullanmasıyla birlikte Türkiye uluslararası alanda eleştirilmiştir. Türkiye her ne kadar KKTC'nin bağımsızlığını desteklese de bu konuda federal bir çözüm yolunun kapanmadığına ve makul bir neticeye ulaşılabileceğine inanarak dış politika anlayışını bu minvalde kurmuştur.¹⁶ Pek tabii terörizm konusu da hükümet programında yer almıştır. O günün hükümet programında terörizm alanında en büyük tehdit Ermeni asıllı terör örgütü olan ASALA tarafından gelmektedir. Hükümet bu örgütle daha etkili mücadele edebilme adına uluslararası iş birliği yolları aramıştır.¹⁷

Dönem boyunca dış politikada kendine yer bulan konuların her birisi Türkiye'yi sadece bir dönem değil, geçmişten geleceğe etkileyen konular olmuştur. Bu konular bir bütün oluşturarak Türkiye'nin tercihlerini etkilemiştir. Yine de her bir konunun kendi içinde de değerlendirilmesi gerekmektedir. Aşağıda Türkiye'nin 17. Dönem boyunca dış politikasını ilgilendiren başlıca konular ayrı ayrı ele alınmıştır.

2.1. ABD ve NATO İlişkileri

Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin müttefiki olan bir ülke konumundadır. İki devlet aynı zamanda NATO çatısı altında da bir aradadır. Bu ortaklık özellikle ABD'nin politik yönelimleri doğrultusunda hareket eden NATO sözcüsü olduğunda daha bir önem arz etmektedir. Türkiye'nin NATO'nun Doğu Bloğuna karşı duran son sınır kapısı olması bu önemi arttırmaktadır. ABD ve Türkiye arasındaki müttefik ilişkisinde akıllara soru işaretleri getiren olaylar bu döneme de damgasını vurmuştur. Özellikle Ermeni lobilerinin etkisinde kalarak Türkiye aleyhine kararlar alan Amerikan Meclisleri hem Türk kamuoyu nezdinde hem de hükümet ve parlamento nezdinde rahatsızlık meydana getirmiştir.

¹⁵ a.g.e., s. 84-85.

¹⁶ a.g.e., s. 84-85.

¹⁷ a.g.e., s. 84-85.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa’da meydana gelen büyük yıkım ve savaş sonrasında SSCB’nin yükselişe geçmesi ABD’yi endişelendirmiştir. Siyasal ve ekonomik olarak bütünleşmiş bir Avrupa SSCB yükselişinin önüne geçebilirdi. Bunun yanı sıra alım gücü sıfırlanan Avrupa ABD’nin üretimini tüketecek pazar vasfını da yitirmiştir. Bu sebeplerden ötürü harekete geçen ABD, Avrupa’nın ekonomik kalkınmasına yardımcı olmak amacıyla Marshall planını devreye sokmuştur. Marshall planı çerçevesinde yapılacak yardımlar ekonomik tamir üzerine bina edilmiştir. Türkiye de bu yardım temini sistemine dâhil edilmiştir.¹⁸ Ekonomik düzenin tamiri için alınan yardımların yanı sıra askeri yardımlar da yapılmıştır. ABD’nin 1961 tarihli Dış Yardım Yasası çerçevesinde hibeleri kapsayan Askerî Yardım Programı ve personel eğitimini kapsayan Uluslararası Askerî Eğitim Programı uygulanmaya başlamıştır.¹⁹ Bu çerçevede yapılan yardımlardan 7 oranında pay alan Yunanistan’a karşılık 10 pay alan Türkiye, Özal Hükümeti döneminde de NATO çerçevesinde yüklenildiği misyondan dolayı yardımları almaya devam etmiştir.²⁰ Fakat iki ülkenin NATO savunma hattında kapladıkları yüzölçümü ve karşı karşıya olduğu tehdit aynı olmadığından dolayı Türkiye tarafı yardım miktarının artırılması için çabalamıştır.²¹ Buna karşın Ege’de güç dengesinin değişmesini istemeyen Yunanistan, Türkiye’nin tezlerine karşı çıkmıştır. ABD, Dış Yardım Yasasında 1978 yılında yapılan değişiklikle kaldırdığı ambargo sonucu Ege’de güç dengesinin bozulmasına yanaşmayarak yardım oranlarını aynı şekilde devam ettirmiştir.²²

¹⁸ Çağrı ERHAN, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 538-539.

¹⁹ İlhan UZGEL, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 53.

²⁰ 1961 tarihli Dış Yardım Yasası metni için bkz. *The Foreign Assistance Act of 1961*, United States House of Representatives Committee on Foreign Affairs, <http://democrats.foreignaffairs.house.gov/111/FAA61.pdf>, Erişim Tarihi: 26.02.2015; ayrıca bkz. Carol Migdalovitz, *Greece and Turkey: Current Foreign Aid Issues*, The Federation of American Scientists, <http://fas.org/man/crs/86-065.htm>, Erişim Tarihi: 26.02.2015.

²¹ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3.Y.Y., Cilt No:22, B. 46, 16.12.1985, s. 640.

²² Nasuh USLU, *The Cooperation Amid Problems: Turkish-American Relations in the 1980s*, The Turkish Yearbook of International Relations, Vol. XXVII, 1997, s. 16; 1947-1997 arasındaki 50 yıllık dönemde Türkiye’ye 9.8 milyar dolardan fazla yardım yapılmıştır. Buna karşılık Yunanistan’a 5.7 milyar dolardan fazla yardım yapılmıştır. George P. BOZIKAS, *U.S. Security Assistance and Regional Balance of Power: Greece and Turkey, a Case Study*, U.S. Army War College, 1998, s. 25.

NATO'nun askeri kanadından çıkmış olan Yunanistan'ın Sovyetler ile iş birliği yapma tehdidi karşısında tekrar NATO'ya dönmesini isteyen özellikle ABD öncülüğündeki ülkelerin önündeki tek engel olarak Türkiye bulunmaktaydı. Türkiye veto ederek Yunanistan'ın dönüşüne engel olmuştur. Fakat 1980 yılında gerçekleşen darbe sonrasında Türkiye uluslararası alanda yalnızlaşmıştır. Uluslararası desteği tekrar kazanması için Yunanistan'a onay vermeye zorlanan Türkiye darbeden kısa bir süre sonra onay vermiştir. Bu onayın verilmesinde NATO Avrupa Kuvvetler Başkomutanı General Bernard Rogers etkili olmuştur. 17 Ekim 1980 tarihinde Ankara'ya ziyarette bulunan Rogers Kenan Evren ile görüşmüştür. Bu görüşmede Yunanistan'da altı ay içerisinde bir seçim olacağını ve sosyalistlerin iktidarı elde etmesi durumunda Yunanistan'ın NATO'dan tamamıyla çıkacağını belirten Rogers, bu durumda NATO'nun güneydoğu kanadının bölünebileceğini aktarmıştır. Türkiye'nin Yunanistan'ın tavrına yönelik kuşklarına karşı "asker sözüyle" garanti verilmesi sonucunda Türkiye vetosunu kaldırmıştır.²³ Yunanistan'ın NATO'ya karşı tutumuna rağmen yapılan yardımlardan halen Türkiye ile birlikte 7/10 oranında pay alması Türkiye için kabul edilemez bulunuyordu.²⁴ 15 Kasım 1983'te bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanıyan ve destek olan Türkiye'ye karşı cezalandırıcı tutumlardan yapılan yardımlar da nasibini almıştır.²⁵

I. Dünya Savaşı sırasında 1915'te Anadolu coğrafyasında başlamış olan Ermeni tehciri sırasında yaşandığı iddia edilen Ermeni Soykırımı meselesi 1983-87 arası dönemde Türkiye ve ABD'nin arasında ilişkilerin zedelenmesine sebep olmuştur.²⁶ Bir yandan Ermeni Lobisinin etkisinde kalarak Soykırım Yasası çıkarmaya yönelik girişimlerde bulunan ABD yönetim mercileri bir yandan ASALA Ermeni Terör Örgütü'nün Türk diplomatlarına gerçekleştirdiği suikastları görmezden gelmiştir. Bu tavrın müttefik hukukuna aykırı olduğunu düşünen Türkiye gerek hükümet gerek parlamento nezdinde ilişkileri sürekli gözden geçirmiştir.²⁷

²³ UZGEL, 2002, s. 40-41.

²⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3.Y.Y., Cilt No:22, B. 46, 16.12.1985, s. 644.

²⁵ a.g.e. s. 631. ABD tarafından Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyonu için 1986 yılında tahsis edilmesi düşünülen 716,3 milyon dolar yardım miktarı Kongre'de alınan kararlarla yüzde on düşürülerek 630 milyon dolar yapılmıştır.

²⁶ USLU, 1997, s. 15.

²⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 55, 19.4.1984, s. 351.

2.2. Avrupa İlişkileri

Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişkiler bu dönemde oldukça dalgalıdır. Türkiye'nin geçiş dönemindeki yükümlülüklerini yerine getirememesinden dolayı 1978'den 1988'e kadar gümrük indirimleri durdurulmuştur. 1980 yılında gerçekleştirilen darbeden sonra uluslararası camiada yalnızlaşan Türkiye'nin AET ile ilişkileri de buna benzer bir görünüm arz etmiştir. 1986'da Türkiye-AET Ortaklık Konseyi'nin toplanmasıyla ilişkilerde yeniden canlanma dönemi başlamıştır. Bu dönemde ilişkiler açısından önemli bir olay da Türkiye'nin 14 Nisan 1987'de tam üyelik başvurusu yapmasıdır. Ankara Antlaşması'nın belirlediği takvime göre henüz başvuru zamanı gelmemiş olmasına rağmen yine anlaşma maddelerine dayanarak başvuru yapılmıştır.

2.3. Bulgaristan Türkleri

Bulgaristan'da yaşayan Türkler konusu dönemin en çok tartışılan konularından biri olmuştur. Zorla isimleri değiştirilmeye çalışılan ve işkence gören Türk kökenli Bulgar vatandaşlarının ikinci sınıf insan muamelesi görmesi büyük rahatsızlık yaratmıştır.²⁸ Aynı dönemde işkence iddialarıyla yoğun bir uluslararası baskı gören Türkiye bu konuda Batı'yı çifte standart uygulamakla suçlamıştır. Bu dönemde Bulgar Hükümeti'nin Türk isimlerini yasaklaması nedeniyle adı Naum Shalamanov olarak bilinen halter sporcusunun 1986'da Türkiye'ye iltica ederek Naim Süleymanoğlu ismiyle Türkiye adına müsabakalara katılması bu konunun en bilinen örneklerinden olmuştur. 2. Dünya Savaşı sonrası muhalifler için kurulmuş olan Belene kampı, Türkiye'ye göç etmeyen Türklerin asimilasyona tabi tutulduğu bir merkeze dönüşmüştür. Türkçe konuşma, Türk isimleri koyma, sünnet olma gibi nedenlerden dolayı tutuklanan Türklere karşı yargı kararlarına dayanmaksızın keyfi sürdürülen işkenceler döneme damgasını vurmuştur.²⁹

2.4. Ege Sorunu ve Kıbrıs

Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına tekrar geri dönmesi ile birlikte Limni adasını NATO savunma cephesi kapsamına sokarak silahlandırması ve kıta sahanlığını artırma çabası her iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. Türkiye'nin 1983'te bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanımaması ile Yunanistan ile ilişkileri fazlasıyla gerilmiştir. Zaten Yunan lobisinin Türkiye aleyhindeki faaliyetleri ve uluslararası yardımlardaki oranlar her iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir.

²⁸ UZGEL, 2002, s. 178.

²⁹ A.g.e., s. 176-177.

2.5. Ermeni Meselesi

Türk dış politikasının 1980'lerde uğraştığı meselelerden birisi de Ermenistan'ın ve özellikle ABD'deki Ermeni diasporasının yoğun bir şekilde çaba harcadığı Ermeni soykırımı iddialarıdır. Türkiye'nin kabul etmediği bu iddiaları gündeme getiren Ermeniler, ABD makamlarına aşağıda bahsedilecek olan kararları aldirarak, çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmaya çalışmışlardır.

ABD'deki Ermeni diasporası 1980'lerde yoğun bir lobi faaliyeti yürütmüştür. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Ağustos 1982'de ASALA terör örgütü ile ilgili yayınladığı bir raporunda Ermenilere soykırım yapıldığını kabul etmediğini belirtmesi üzerine harekete geçen diaspora bu ifadeyi rapordan çıkaramamıştır. Fakat 1980'lerin ikinci yarısında ABD'nin tutumu değişmiş ve bunun ilk sinyali de 1984'te verilmiştir. 1984'te iki karar tasarısını birden gündeme getiren Ermeni diasporası Temsilciler Meclisinde "24 Nisan tarihinin 'İnsanın İnsana Hunharlık Günü' olarak tanınması"³⁰ ve Senato Dış İlişkiler Komitesinde "ABD dış politikasının belirlenmesi ve yürütülmesinde Ermeni soykırımı benzeri uygulamaların önlenmesi hususunun da göz önüne alınması"³¹ karar tasarılarını kabul ettirmiştir. Haziran 1985'te Temsilciler Meclisi'ne getirilen Ermeni karar tasarısı ise kabul edilmemiştir. Fakat Nisan 1987 tarihinde Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Alt Komitesinde tasarı kabul edilmiştir. Fakat Temsilciler Meclisi'nin önüne geldiğinde bir kez daha reddedilmiştir. Faaliyetlerini birçok ülkede sürdüren Ermeni diasporası Haziran 1987'de Avrupa Parlamentosu'nun "Ermenilere karşı 1915-1917 arasında gerçekleştirilmiş trajik eylemlerin, 9 Aralık 1948'de BM Genel Kurulunda tanımlandığı biçimde bir soykırım" olduğunu kabul eden bir karar almasını sağlamıştır.³²

Ermeni diasporasının faaliyetleri Türkiye'yi uluslararası camia nezdinde ciddi sıkıntıya sokmuştur. Ermenistan'ın 1915 tehcirinde yaşandığını iddia ettiği soykırımı hukuki olarak ülkelerin meclislerinde kabul ettirmeye çalışması, Türkiye'nin dış politika alanında en çok yer eden meselelerden olmuştur. Aynı zamanda Türkiye'nin dış politikayı yönetme tarzı üzerinde değişiklik yapmasına da zorlayan bu girişimler sonucu Türkiye, lobicilik alanında daha fazla çalışması gerektiğini fark ederek diplomasinin kanadına bunu da ekleme çalışmalarına hız vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra dış politikanın iç politika malzemesi yapılması da bu meselede kendini göstermiştir. Şöyle ki Turgut

³⁰ Karar tasarısı için bkz. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.158/current_category.7/affirmation_detail.html, Erişim Tarihi: 15.06.2015

³¹ UZGEL, 2002, s. 62.

³² A.g.e., s. 62-63.

Özal Ermenilerin çıkarmaya çalıştıkları kararların uluslararası camiada siyasi sonuçlarının çok önemli olmayacağını, bunun tek atımlık bir kurşun olduğunu düşünmüştür. Buna karşın muhalefetin iç politikada bu meseleyi kendisine karşı kullanma ihtimalinden rahatsızlık duymuştur. Bu da dış politika ile iç politikanın bambaşka amaçlar çerçevesinde kurgulanmasına sebep olan bir örnek oluşturmuştur.³³

Türkiye ve Ermenistan arasındaki bir diğer büyük sorun da 1970’li yıllarda özellikle Türk diplomatlara karşı yurtdışında aktif bir saldırı politikası izleyen Ermeni terör örgütü ASALA’dır. ASALA Türkiye içinde ilk terör eylemini 1982 tarihinde Ankara’da gerçekleştirmiştir. 1980’li yıllarda ABD tarafından resmi olarak terör örgütü listesine alınan ASALA Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin daha da gerilmesine sebep olmuştur.

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Dış Politika

3.1. Genel Durum

Diplomasi faaliyetleri, yürütme organının münhasır yetki alanından çıkmış ve çok aktörlü bir yapıya dönmüştür. Parlamenterler de bu alanda etkinlik kazanarak hükümetin dış politikasını tartışmanın ötesinde dünya sorunları ile ilgilenen, sorunların çözümünde klasik diplomasi faaliyetlerini tamamlayıcı roller üstlenen ve mevcut yapılanmaları zenginleştiren bir konuma gelmişlerdir. Parlamentoların ve/veya parlamenterlerin diplomatik faaliyetler yürüten aktörler olarak ortaya çıktığı bu durum parlamenter diplomasi olarak adlandırılmaktadır. Parlamenter diplomasi, ulusal parlamentolar arasındaki geleneksel kurumsal ilişkileri kapsadığı gibi parlamenterler arasında gelişen ve daha sonra kurumsallaşan ilişkileri de içermektedir.³⁴

Parlamenterler parlamenter diplomasi çerçevesinde, kendi vatandaşlarını uluslararası gelişmelerden ve tehditlerden haberdar etme, başka ülkelerin kriz zamanlarında arabuluculuk yapma, ülkelerin seçimlerini gözlemci olarak takip ederek demokrasinin yerleşmesine katkıda bulunma, uluslararası arenada görüşlerini dile getirme ve diğer ülkelerin yasa yapıcıları ve medyası ile doğrudan temas içinde bulunma gibi faaliyetleri yürütmektedirler.³⁵

³³ UZGEL, 2002, s. 62.

³⁴ Mehmet Salih GÜN, *Parlamenter Diplomasi*, TBMM Araştırma Merkezi, 2008, s. 7. http://www.pmd.org.tr/dosyalar/par_diplomasi.pdf, Erişim Tarihi: 05.03.2015.

³⁵ Yasemin ELİBOL, *Türkiye Büyük Millet Meclisinin Dış İlişkileri*, *Yasama Dergisi*, 2008, s. 106.

Uluslararası ilişkilerde hem parlamenter süreç ve metotların hem de parlamenterlerin ve parlamentoların görünmeye başlamasının temel nedeninin dış ilişkilerin yalnızca geleneksel yöntemlerle sürdürülmesindeki meşruiyet problemi olduğu söylenebilir.³⁶ Halkların iradelerinin devletlerin dış politikalarına yeteri kadar yansımaması sonucu uluslararası ilişkilerin demokratik zemine oturması mümkün görünmemektedir. Parlamenter diplomasi de bu ihtiyaca cevap verecek nitelikte bir araç durumundadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında da, 17. Dönem itibariyle dünyada yaşanan gelişmelerle ilgili gerek meclis gerek milletvekili çalışmalarıyla etkin bir parlamenter diplomasi yürütülmek istenmiştir.

3.2. Dış Politika Konuları

3.2.1. ABD ve NATO İlişkileri

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dış politikaya etkisi pek çok alanda kendini göstermektedir. Olaylara ve aktörlere yönelik bir ayırım yapıldığında dönem içerisinde en fazla etkileşimde bulunan aktörlerden ikisi Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization-NATO) olmuştur. ABD ve NATO ile ilişkiler hakkında TBMM çatısı altında pek çok görüşme yapıldığı görülmektedir.

İzmir Milletvekili Rüştü Sarıdağ, Amerikan kamuoyunda Türkiye'nin etkinliğinin duyurulması için girişilen teşebbüslere ilişkin sözlü soru sormuş ve Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu cevaplamıştır. NATO'da Türkiye'nin müttefiki, ikili anlaşmalarla dostu olan Amerika'nın bugüne kadar Türkiye'ye karşı izlediği politikanın iki yanlı olduğunu, hükümetlerin Türkiye'ye yardıma hazır durumda olduğu görünümü varken Kongre ve Temsilciler Meclisi sürekli olarak Türkiye aleyhinde kararlar vermiştir. Ermeni terör örgütü ASALA'nın eylemlerine karşı ABD'nin sessiz kalmasını eleştiren Sayın Sarıdağ, bu konuda hükümetin harekete geçmesini istemiş ve şimdiye kadar neler yapıldığını öğrenmek istemiştir. Bu soruya cevap veren Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, ABD'de Türkiye'nin tanıtım faaliyetlerinin artırıldığını belirtmiş ve büyükelçiliğin kendi faaliyetlerine ek olarak tanıtım alanında uzmanlaşmış bir firmayla anlaşıldığını ve bunun yanı sıra Kongre nezdinde faaliyette bulunması için bir lobi firmasıyla da birlikte çalışıldığını ifade etmiştir. Türk Çalışmaları Enstitüsü'nün faaliyete geçtiğini de belirten Halefoğlu bilimsel çalışmaların da bu enstitü çatısı altından yürütüleceğini söylemiştir.

Amerikan Hükümeti'nin Türkiye Devlet Başkanı'nın KKTC Büyükelçisi-

³⁶ GÜN, , 2008, s. 3.

ni kabul etmesini “hayal kırıcı” bulması parlamento mensuplarınca eleştirilmiştir. Hükümetin bu açıklamasının aynı zamanda Kongre’nin yönelimiyle uyduğunu belirten milletvekilleri ABD’yi çifte standart uygulamakla itham etmişlerdir.³⁷

İstanbul Milletvekili Sabit Batumlu’nun, Türkiye’nin Birleşmiş Milletler nezdindeki daimi temsilcisinin telefon görüşmelerine ilişkin sözlü sorusu parlamentonun dış ilişkiler konusunda sadece politikaları değil her meseleyi öğrenmek istediğini gösteren bir örnek olmuştur. Bu sorunun önemi sadece bir soru sorulması değildir. Bu tür soruların cevapları aynı zamanda dış politika faaliyetleri açısından oldukça zengin bir bilgi aktarımı içermektedir. Örnek olarak verilen sorunun cevabında Atatürk Yılı ile ilgili çeşitli devlet kurumları ve üniversitelerle yapılan görüşmeler, Maliye Bakanlığı ve Merkez Bankası adına yabancı banka ve finans kuruluşlarıyla temaslar ile ilgili çok ayrıntılı bilgiler TBMM Genel Kurulu’na aktarılmıştır.³⁸

Yazılı sorularda da dış politika konusunda aynı ilgiyle sorulan sorular ve aynı hassasiyetle ve ayrıntıyla verilen cevaplar görülmektedir.

Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş’ın Türkiye ile Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı arasında yürütülen projeler hakkındaki sorusu ile projeleri yürüten kuruluşlar, ödemeler tablosu, projelerin bitiş tarihleri, geciken projelerle ilgili neler yapıldığı gibi birçok konu gündeme getirilerek hükümetin TBMM’yi bilgilendirmesi istenmiştir.³⁹

ABD ile ilişkiler, NATO ile ilişkiler ve Yunanistan ile ilişkiler konularıyla sürekli iç içe olmuştur. Dönemin en büyük sorunlarından birisi bu üç aktörün kesiştiği bir noktada çıkmıştır. Yunanistan’ın NATO’nun askeri kanadına dönüşüne karşı çıkan Türkiye ABD’nin baskısı karşısında vetosunu kaldırmıştır. Bu dönüş sonrası Limni’nin NATO savunma alanına eklenerek silahlandırılması TBMM çatısı altında çok sayıda tartışmaya yol açmıştır. Gerek genel görüşmelerde gerekse sözlü ve yazılı sorularda bu konunun çok fazla yer edindiğini görmekteyiz. İçel Milletvekili Durmuş Fikri Sağlar Dışişleri Bakanı’na yönelttiği bir yazılı soruda bu konuyu gündeme getirmiştir. Limni’nin silahlandırılması ile Lozan anlaşmasına aykırı hareket edildiği düşüncesi Meclis çatısı altında ülkenin bağımsızlığının sorgulanmasına neden olmuştur. Bu silahlandırma kararında ABD’nin rolü ve müttefiklik hukuku çerçevesinde Türkiye’ye karşı sorumluluğunu yerine getirmemesi ABD ile ilişkilerin gözden ge-

³⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 55, 19.4.1984, s. 349.

³⁸ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 55, 19.4.1984, s. 355.

³⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:12, B. 50, 8.1.1985, s. 128.

çirilmesi isteğini doğurmuştur.

Buna cevaben Dışişleri Bakanı Halefoğlu Limni'nin savunma cephesi planlarına dâhil edilmesi yolunda NATO'nun ilgili bölge komutanlığınca dahi teknik düzeyde karar alma aşamasına gelinmediğinin bizzat General Rogers tarafından açıklandığını ifade etmiştir. Türkiye'nin bu konudaki hassasiyetinin NATO'nun üst makamlarına ve ABD yetkililerine yüksek düzeyde ifade edildiği söylene de TBMM Genel Kurulu'nda bu mevzuun sürekli gündemde olması TBMM'nin dış politikada hükümet üzerindeki denetimini göstermesi açısından önemlidir.⁴⁰

Bu dönemde Nükleer Maddelerin Fiziksel Korunması Hakkında Sözleşme'nin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı verilen oylar sonucu kanunlaşmıştır.⁴¹ Nükleer teknolojinin gelişmesine paralel olarak mevzuatın uyumlaşması Türkiye'nin hem teknolojik ve sanayii ilerlemesinde hem de askeri gelişmelerinde önemli bir unsur olmuştur.

3.2.2. İran-İrak Savaşı

Dönemin önemli gündem maddelerinden biri olan İran-İrak savaşı konusu da Meclis çatısı altında görüşülmüştür. Dönem içerisinde gerek sorularla gerek genel görüşmelerdeki konuşmalarla bu konu ile ilgili hükümetin tutumu tartışmaya açılmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu sürekli olarak gelişmelere ilişkin bilgilendirmede bulunmaktadır. Fakat Türkiye'nin her iki tarafa eşit uzaklıkta durarak yürüttüğü savaş durumu politikasının diğer alanlara yansımaları da olmuştur. Türkiye'nin iki tarafa da eşit uzaklıkta durma zorunluluğu ticari kaygılardan da ileri gelmektedir. Darbe sonrası dönemde uluslararası izolasyona uğrayan Türkiye, ticari ortaklar konusunda zorlanmaya başlamış ve yeni arayışlara yönelmiştir. Bu arayışlar kimi zaman yeni ilişki kurulan ülkeler iken kimi zaman da mevcut komşularla iş birliğinin artırılması şeklinde olmuştur. İran ve Irak da ikinci grupta değerlendirilebilir. Çatışmanın her iki tarafı da nakit ihtiyacına düşmüş ve Türkiye bu konuda kapısını çalabilecekleri bir komşu durumunda olmuştur. Türkiye'nin enerji ithalatı ne kadar hayati bir öneme sahipse savaşın tarafları için de nakit o kadar hayati ihtiyaçtır. İhtiyaçların kesişim noktasında Türkiye ihracatını artırarak enerji ithalatına takas yoluyla tedarik kaynağı bulmuştur.⁴² İhracat ithalat konusundaki gi-

⁴⁰ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3. Y.Y., Cilt No:30, B. 117, 10.7.1986, s. 590.

⁴¹ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:8, B. 20, 1.11.1984, s. 70.

⁴² Sedat, LAÇİNER. Ocak 2013, Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (<http://slaciner.blogspot.com/2011/01/turgut-ozal-donemi-turk-ds-politikas.html>, Erişim tarihi:10.3.2015.

rişimlerin Türkiye'nin İran ve Irak'a ilişkin politikalarında değişimlere yol açtığı söylenebilir.

İki ülkeyle ilişkilerin savaşın gidişatı boyunca özellikle ticari konularda sürekli değişim arz etmesi karşısında Meclis'in hükümet makamlarını sorgulama sıklığı ve derinliği de değişiklik göstermiştir. Hatay Milletvekili Murat Sökmenoğlu'nun sorusunda bu sorgulamanın değişkenliği görülmektedir. Söz konusu soruda Körfez'deki dengenin Irak aleyhine bozulması ve İran'ın üstünlük sağlaması üzerine, bölgede Türkiye'nin rolü gittikçe önem kazandığı halde, niçin TBMM'nin devre dışı bırakıldığı sorulmaktadır. TBMM'ye mutad şekilde yapılan bilgilendirmenin niteliği ve niceliğinin sekteye uğradığı dile getirilen soruda ilgili konuyla ilgili ne gibi tedbirlerin alındığı sorulmuştur. Yazılı soru önergesine Dışişleri Bakanlığı yetkilileri tarafından verilen cevapta, altı yılı aşkın süredir devam eden savaşın kaygı verici olduğu, Türkiye'nin barışın bir an önce sağlanması yolunda çaba sarf ettiği, hükümetin konu hakkındaki tutum ve görüşleri hakkında TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu görüşmelerinde bilgi verildiği, bazı siyasi parti liderlerinin de ayrıca ziyaret edilerek konu hakkında bilgilendirildiği belirtilmiştir.⁴³

3.2.3. Avrupa ile İlişkiler

Avrupa ile ilişkiler Cumhuriyet tarihinin son dönemlerinde dış politikayı şekillendiren en önemli konu olmuştur. Bu konu üzerinde her hükümetin bir hedefi olmakla birlikte TBMM'nin de ortak bir hedefi olmuştur. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişkiler Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde çok dalgalı bir seyir izlemiştir. Meclis çatısı altında konunun ele alınma tarzına bakıldığında iş birliğinin önemine yapılan vurgu görülürken içeriğe bakıldığında ise milli değerler, tam bağımsızlık, eşitler arası ilişkiler gibi taleplerin de yüksek sesle dile getirildiği görülmektedir. Topluluk ile ilişkilerde yürütülen uyumlaştırma çalışmalarının kaynağı olan TBMM yakinen konunun takipçisi durumunda olmuştur. Birçok meselenin görüşülmesinde Topluluk ilişkileri gündeme getirilmiş ve siyasi atmosferin nabzı ölçülerek mevcut çalışmalar değiştirilip geliştirilmiş ya da yeni çalışmalara girilmiştir. Bu meselenin kalbinde yer alan Türkiye-AET Karma Parlamento Komisyonu sürekli yurtdışı ziyaretlerinde bulunarak çalışmalarını yürütmüştür. Gündem dışı konuşmalar ile Meclis'in sürekli bilgilendirildiği görülmektedir. Türkiye-AET Karma Parlamento Komisyonu Başkanlık Divanı'ndan Denizli Milletvekili Ayçan Çakıroğulları Avrupa Parlamentosu'nda yapılan temaslar hakkında bilgi verdi-

⁴³ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:37, B. 68, 24.2.1987, s. 82.

ği bir Gündem Dışı Konuşmasında, üç senelik bir boşluk sebebiyle Avrupa Parlamentosu'nda gerek komisyonlarda, gerekse raportörlüklerde, Parlamento Başkanı Dankert'in de kabul etmediği bazı pozisyonların meydana geldiğini ifade ettiklerini belirtmektedir. Özellikle Yunanistan lehine meydana gelen pozisyonlar, hükümetler düzeyindeki anlaşmazlıkların parlamentolar nezdinde de yansımalarının olduğunu gösteren önemli bir delil niteliğindedir. Nitekim Batı Trakya Türkleriyle ilgili bir komisyonun başkanlığına bir Yunanlı parlamenter getirilmiştir. Sorunun tarafı olan bir devletin böyle bir komisyonun başına getirilmesinin parlamenterler arasında ciddi rahatsızlık meydana getirdiği ve itirazlara yol açtığı görülmektedir. Tutanaklarda Türk parlamenterlere 1980 öncesi ve sonrası Türkiye'de yaşam hakkıyla ilgili soruların yönelildiği görülüyor. Türkiye'nin AET ile ilişkilerinin yeniden kurulması ve iyileştirmesine yönelik parlamentonun bir çaba içerisinde olduğu söylenebilir. Hükümetlerin yürüttüğü diplomasi faaliyetlerinin yanı sıra yürütülen parlamenter diplomasinin önemli bir örneği Avrupa ile ilişkilerde kendini göstermektedir. Her ne kadar ortak hedefler doğrultusunda hareket eden yasama ve yürütme olsa da bazı noktalarda milletvekillerinin bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak görüşlerini daha rahat ve açık şekilde aktarabildiği söylenebilir.⁴⁴

Parlamenter Diplomasi adına yürütülen çalışmaların Meclis çatısı altında özellikle Gündem Dışı konuşmalar sırasında aktarıldığı görülmektedir. Dönemin Komisyon Başkanlık Divanı adına Ayçan Çakıroğulları'nın bu konudaki bilgilendirmeleri süreklilik arz etmesi bakımından önemlidir.⁴⁵

3.2.4. Bulgaristan Türkleri

Bulgaristan Türkleri konusu dönemin tartışılan konularındandır. Bu konunun önemli sonuçlarından birisi Türkiye'nin kriz boyunca kendi sınırlarını, gücünü ve etkinliğini anlaması olmuştur. Mevcut ekonomik yapı, silah gücü, toplumsal tabakalar arasındaki denge gibi unsurlar Türkiye'nin uluslararası meselelerdeki etkinliğini belirleyen önemli yapıtaşlarıdır. Bu yapıtaşlarının içeride düzenlenmesinin dışarıda da etkisinin olacağı hükümet tarafından tecrübe edilmiştir.⁴⁶

Özellikle yurtdışında yaşayan Türklerin mağduriyetleri konusu TBMM çatısı altında oldukça yüksek sesle dile getirilen meselelerden olmuştur. Hükü-

⁴⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:4, B. 73, 31.5.1984, s. 140-141.

⁴⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:7, B. 14, 18.10.1984, s. 430.

⁴⁶ LAÇİNER, 2013.

metin sınırlılıkları pek tabii Meclis bünyesinde de kendini göstermektedir. İktidarların doğası gereği mevcut sıkıntılar yönetimin pek çok kademesine yayılmaktadır. Meclis çalışmalarında da bu sıkıntıların görülmesi dönemin şartları açısından kabul edilebilir bir sonuçtur. Bulgaristan Türkleri konusunun Genel Kurul'un gündemine Genel Görüşme talebiyle getirildiği görülmektedir. Konunun hassasiyeti dolayısıyla pek çok görüşme kapalı oturumda gerçekleştirilmiş ve görüşme tutanakları (30.09.2013 tarihi itibarıyla) kamuoyunun değerlendirmesine açılmamıştır.

İstanbul Milletvekili Yılmaz İhsan Hastürk ve 15 milletvekilinin Bulgaristan'da yaşayan Türklerin içinde buldukları durumun görüşülmesi amacıyla Anayasanın 98 inci, İçtüzüğü'nün 100 ve 101 inci maddeleri uyarınca bir genel görüşme açılmasına ilişkin önerileri, Halkçı Parti Grubu Adına Onural Şeref Bozkurt'un İçtüzüğü'nün 71 inci maddesi uyarınca yaptığı teklifle kapalı oturumda görüşülmüştür.⁴⁷

Danışma Kurulu Önerilerinde de benzer durumlarla karşılaşmaktadır. Yine Bulgaristan'da yaşayan Türklerle ilgili konunun gündemin "Özel Gündemde Yer Alacak İşler" kısmında yer alması ve görüşmelerde hükümet adına yapılacak konuşmaların süre ile sınırlanmaması, çalışmanın bitmemesi halinde uzatılması önerileri dile getirilmiş ve kabul edilmiştir.⁴⁸ Konunun hassasiyeti gerek parti gruplarında gerek Danışma Kurulunda sürekli gözetilerek çalışmalar yürütülmüştür. Bu konudaki görüşmelerde hükümetin politikası her ne kadar eleştirilse de tarafların düşüncelerini dile getirmesine ve özellikle hükümet adına yetkililerin konuşmasına destek fazlasıyla bulunmuştur.

Yazılı sorularda da konu gündeme taşınmış ve pek çok Yazılı Soru Önergesi verilmiştir. Hatay Milletvekili Mustafa Murat Sökmenoğlu'nun Bulgaristan'da zorla ismi değiştirilen ve eziyet gören Türklere, Bulgaristan'da Kırcaali'ye bağlı Mestanlı İlçesinde işkence ile Türklerin öldürülmesine, Türkiye için işkence iddialarında bulunan Batının bu olaylara karşı tutumuna ve Türkiye'nin bu konudaki çalışmalarına dikkat çeken ve cevap arayan yazılı soru önergesi bu konudaki örneklerden birisi olarak gösterilebilir. Yazılı soru önergesine Dışişleri Bakanlığınca verilen cevapta ölümlerle ilgili resmi bilgilere ulaşılamadığı ve insan hakları ihlallerine karşı gerekli girişimlerde bulunulduğu belirtilmiştir. Bu olay göz önüne alındığında, dönem içinde hassasiyetin üst düzey olduğu bir meselede ölüm haberlerine ilişkin Bakanlık nezdinde resmi bilginin bulunmadığının belirtilmesi Bakanlık adına bir eksiklik gibi görünebi-

⁴⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:13, B. 63, 20.2.1985, s. 94.

⁴⁸ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:13, B. 61, 13.2.1985, s. 9-10.

lir. Fakat kamuoyunun hassasiyetle yaklaştığı bu konuda TBMM'nin bilgilendirilmesinde şeffaflık gösterildiği söylenebilir.⁴⁹

3.2.5. Ege Sorunu ve Kıbrıs

Dönem içerisinde hükümet politikalarında dikkat çeken bir diğer sorun da Kıbrıs'tır. Kıbrıs konusunda Özal Hükümeti dönemine kadar süregelen dış politika yaklaşımları, tarafların soruna savaşıma yoluyla çözüm bulacaklarına dair algıyla şekillenmiştir. Özal Hükümeti döneminde meselenin karşılıklı tavizlerle ve müzakere yöntemiyle çözüleceğine dair bir çaba benimsenmiştir.⁵⁰ Özellikle AET ve ABD'nin baskıları Türkiye üzerinde etkili olmuştur. AET'ye tam üyelik ve NATO kararlarında ABD'nin etkisi Kıbrıs, Ege, Ege adaları ve Yunanistan ilişkilerini birbirine bağlayan unsurlar olmuştur. Milli meselelerde genel olarak tam sahiplenici rol üstlenen TBMM nezdinde bu konular şiddetli tartışmalara sahne olmuştur. Fakat hükümet politikalarının parlamentonun denetim araçlarıyla sorgulanması konusunda en büyük zafiyetin Ege Sorunu ve Kıbrıs konularında yaşandığı söylenebilir. Sorulan soruların cevaplarının tatmin edicilikten uzak olması, genel görüşme taleplerinin hükümet kancasının oylamalarındaki ağırlığıyla boşa çıkarılması gibi birçok unsurun bir araya gelmesi sonucu meseleler Meclis çatısı altında görüşülüp değerlendirilme şansı bulamamıştır. Adana Milletvekili Cüneyt Canver ve 30 milletvekilinin Genel Görüşme talebi buna örnek gösterilebilir. Papandreu yönetiminin, dozunu arttırarak sürdürdüğü ve Türkiye'ye karşı savaş ilan edecekmişçesine uzlaşmaz görüntüler ve tereddütler yaratması sonucunda savaş ilanına karar verecek en büyük organ olarak TBMM'nin bu konuda değerlendirmelerinin önemli olduğuna ve konunun görüşülmesi gereğine vurgu yapan Genel Görüşme talebi yazısı yapılan oylamada kabul edilmemiştir. Böylece bu mesele hakkında hükümetin parlamento karşısındaki tavrı ortaya çıkmıştır denilebilir. Parlamento denetiminden uzak fakat uluslararası baskılara yakın bir hükümet politikası görülmektedir.⁵¹

Yunanistan'ın Limni adasını NATO savunma cephesi kapsamına sokarak silahlandırması ve kıta sahanlığını arttırma çabasına karşı oluşan rahatsızlık, konunun TBMM çatısı altında görüşülmesi isteğini meydana getirmiştir. Hükümetin daha dinamik bir dış politika izlemesini isteyen milletvekilleri bu konuda Yunanistan'ın Türkiye aleyhine giriştiği lobi faaliyetlerine işaret etmişler-

⁴⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:13, B. 59, 12.2.1985, s. 501.

⁵⁰ LAÇİNER, 2013.

⁵¹ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:14, B. 78, 27.3.1985, s. 315-331.

dir. Adana Milletvekili Nuri Korkmaz ve 10 milletvekilinin konunun görüşülmesi amacıyla Genel Görüşme açılması talebi de yukarıda belirttiğimiz nedenlerle reddedilmiştir. Her ne kadar bu talepler reddedilse de Genel Görüşme açılması isteği çerçevesinde iktidar ve muhalefet kademeleri sırayla yaptıkları görüşmelerde ana bakış açılarını ortaya koymaktadırlar. Görüşme açılması durumunda yapılacak derinlikli analizler her ne kadar kısa konuşmalarda dile getirilemese de genel politik yaklaşımlar açısından ipuçları vermektedir.⁵²

17. Dönem içerisinde verilen 263 önerenin üç tanesi dış politika ile ilgilidir. Üç önergeden birinin de Ege sorunu ve Kıbrıs hakkında olduğu görülmektedir. Yunanistan'ın Ege'de ahdî dengeyi, Kıbrıs'ta mevcut statükoyu bozarak Türkiye'nin ve bölgenin güvenliğini tehdit edecek herhangi bir girişimine karşı Yunan Hükümeti ve milletiyle dünya kamuoyunun uyarılmasına dair siyasi parti grup başkanvekillerinin önergesi bulunmaktadır.

3.2.6. Ermeni Meselesi

ABD Temsilciler Meclisi'nde 10 Eylül 1984 günü kabul edilen bir tasarı ile "24 Nisan Tarihinin İnsanın İnsana Zulüm Günü" olarak ilan edilmesi benimsenmiştir. Temsilciler meclisinden geçen bu karar senatonun dış ilişkiler komisyonuna gelmiş ve buradan da geçmiştir. Tasarının Senato tarafından da kabul edilmesi halinde kararın ABD açısından hukuki bağlayıcılığı olacağı öngörülmüştür. 1915 olaylarında yaşandığı dile getirilen Ermeni Soykırımını iddialarının siyaset ve hukuk dünyasında ilk defa bu kadar yer edinmesi konunun TBMM'nin ilgisini çekmesini ve üzerine düşmesini gerektirmiştir. Ermeni Diasporası'nın konu hakkında 80'lere kadar bu denli başarı elde edememesi sebebiyle Türkiye lobi faaliyetlerine yönelme konusunda zayıf kalmıştır. ASALA terör örgütünün 70'lerde giriştiği suikastlerde dahi konunun perde arkasından yürütülen bu savaş boyutu göz ardı edilmiştir. Birçok vesile ile TBMM çatısı altına taşınan konu özellikle yukarıda belirttiğimiz gelişmeler sonrasında dış politika gündeminin en üst sıralarına taşınmıştır. Halkçı Parti ve Milliyetçi Demokrasi Partisi genel görüşme açılmasını isterken Anavatan Partisi istememiştir. ANAP temsilcisi, yaptığı konuşmasında "Türk milletinin başka devletlere sen de Kızılderilileri katlettin zencileri köleleştirdin demeyecek kadar büyük bir devlet olduğunu"⁵³ belirtmiş ve ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini belirtmiştir. Muhalefet partileri ise dış politikanın belirlenmesinde TBMM'nin görüşünün de alınmasının gerekliliğine vurgu yapmışlardır.

⁵² TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3. Y.Y., Cilt No:30, B. 114, 3.6.1986, s. 154-169.

⁵³ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:6, B. 3, 25.9.1984, s. 144.

İstanbul Milletvekili Yılmaz İhsan Hastürk ve 12 milletvekilinin konuyla ilgili bir Genel Görüşme açılması talebi, hükümetin politik tercihleri doğrultusunda reddedilmiştir. Genel Görüşme açılması talebi sırasında yapılan konuşmalarda dikkat çeken bir konu ise Dışişleri Bakanlığı'nın bir süredir her yıl binlerce dolar ödeyerek Ermeni - Rum lobisine karşı tuttuğu Özel Lobicilik Şirketi GRAY AND CO'nun durumudur. Konuşmada dile getirildiği üzere görevi üstlendiği günden bugüne varlık göstermeyen firmanın yönetim kurulu üyelerinden birinin Barry Zortinyan adlı militan Ermeni olduğu ve bu şahsın Washington'daki Yahudi Soykırım Müzesinde bir yer kapmaya çalışan Ermenilerin komite başkanı olduğu bildirilmiştir.⁵⁴

19 Haziran 1987'de ise Avrupa Parlamentosu üyelerinin dörtte birinin katılımıyla gerçekleştirilen oylamada Türkiye aleyhinde bir Ermeni Karar Tasarısı kabul edilmiştir.⁵⁵ 1987 yılında Avrupa Parlamentosu Siyasî İşler Komisyonu "Türkiye'de, 1915'lerde; Ermenilere adaletsiz davranılmıştır; Türkiye'de, Ermenilerin azınlık hakları teminat altında değildir; İnsan hakları ve medenî hakları kısıtlamaya uğratılmaktadır; Türkiye'de, dil, din ve eğitim konularında Ermenilere adil muamele yapılmamaktadır; Türkiye'de, Ermenilerin kültür varlıklarına saygı gösterilmemektedir." kararı almıştır. Aynı zamanda Temsilciler Meclisi'nde "24 Nisan 1987 tarihinin, insanın insana zulmünü anma millî günü olarak tespit edilmesi ve 1915 - 1923 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu hükümetlerince yapılan soykırımına kurban gidip, her yıl 24 Nisan'da, yeryüzündeki bütün Ermeniler ve dostları tarafından anılan 1,5 milyon Ermeni asıllı kişiyi, Amerikan halkının aynı günde anması hususunda çağrıda bulunmak ve bunu ilan etmek üzere, Amerika Birleşik Devletleri Başkanına yetki ve görev verilmesi" kararlaştırılmıştır.⁵⁶

Darbe sonrasında uluslararası camiada zaten yalnızlaşmış olan Türkiye yukarıda ifade edilen kararlar sonrasında zor durumda kalmıştır. Ermeni iddiaları bir anda ortaya çıkan şeyler değildir. Türkiye, Ermenilerin uzun yıllar boyunca yaptıkları lobi faaliyetleri sonucunda elde ettikleri kararlar karşısında bir anda açığa düşmüştür. Lobi faaliyetleri için çok geç bir zamanda tutulmuş olan firmayla alakalı Meclis Genel Kurulu'nda dile getirilen iddialar göz önüne alındığında Türkiye'nin Ermeni Diasporası karşısında çok zayıf kaldığı söylenebilir. Konu TBMM çatısı altında tartışılmaya çalışılsa da ABD baskısı hükümetin bu konuda geri durmasına sebebiyet vermiştir denilebilir.

⁵⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:6, B. 3, 25.9.1984, s. 132-148.

⁵⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:43, B. 120, 19.6.1987, s. 76.

⁵⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:37, B. 74, 10.3.1987, s. 386.

Hatay Milletvekili Mustafa Murat Sökmenoğlu'nun verdiği yazılı soru önergesinde “Belçikalı Parlamenter Vandemeulebroucke tarafından sözde Ermeni soykırımı iddiaları ile ilgili olarak hazırlanan baştan aşağı hayalî ve mesnetsiz olan karar tasarısının Avrupa Parlamentosu Genel Kurulunda oy çokluğu ile kabul edilmesi karşısında ne gibi bir girişimde bulunulmuştur? Bu karar karşısında Cumhuriyet Hükümeti konuyu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir Genel Görüşme ile müzakere etmeyi düşünmekte midir? Böyle önemli bir millî meselede Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin devre dışı bırakılması, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerine bilgi verilmemesi demokrasi anlayışına sığar mı?” sorularına yer verilmiştir. Bu soruda iki önemli husus bulunmaktadır. Birincisi TBMM'nin konuyla ilgili devre dışı bırakılması iddiasıdır. Hükümetlerin yönelimleri ülke içinde muhalefetlerle ters düşebilmektedir. Fakat uluslararası alanda hareket ederken daha fazla aktörden etkilenmektedir. Burada görülen meseleyi de bu zaviyeden ele almakta fayda vardır. Ülke içinde tartışılan bir meselede muhalefetin devre dışı bırakılması her ne kadar ülke içi dinamiklere bağlı bir olgu olsa da uluslararası boyutlardaki meselelerde hükümet ve muhalefetin ortak hareket etmesi beklenmektedir. Fakat aktörlerin değişkenliği bu beklentiyi kimi zaman boşa çıkarabilmektedir. İkinci bir husus da aynı sorunun devam maddelerinden birinde “Yunanlı Hıristiyan Demokrat Milletvekili Tzounis'in, Türkiye'de bir Kürt sorunu varmışcasına vaki iddiaları karşısındaki önerisinin de kabul edilmesi karşısında, Türkiye nasıl bir dış politika izlemektedir?” sorusudur.⁵⁷ Ermeni azınlıklar meselesinin yüksek sesle dile getirildiği bir ortamda Türkiye'nin o dönemki stratejik düşmanlarından biri olan Yunanistan'ın, henüz PKK terör örgütünün eylem safhasına yeni geçtiği 1984 dolaylarında, Kürt meselesini uluslararası camianın gözleri önüne sermesidir. Bu tabloya bakıldığında Türkiye'nin stratejik bir ablukaya alınmaya çalışıldığı rahatça görülmektedir.

Ermeni meselesi ile ilgili iki önerge verilmiştir. Bunlardan ilki Avrupa Parlamentosu Genel Kurulunun, Ermeni sorununa ilişkin karar tasarısı karşısında alması gereken tavra ilişkin önerge'dir. İkinci önerge ise ABD Kongresi'nde bazı değişikliklerle yeniden gündeme getirilen Ermeni iddialarıyla ilgili karar tasarısı karşısında TBMM çatısı altında yaşanan infial ve görüşlerin Başkanlıkça, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla ABD Kongre Başkan ve üyelerine ulaştırılmasına ilişkindir.

⁵⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:43, B. 123, 17.7.1987, s. 385.

3.2.7. Diğer

TBMM'nin Türk Dış Politikası konusunda sadece stratejik kararlar ve olaylarla ilgilenmediği, aynı zamanda devletin itibarının söz konusu olabileceği her olayla ilgilendiği söylenebilir. Bunun birçok örneği vardır. Genel olarak yurtdışındaki Türkiye vatandaşlarının sorunlarıyla ilgili meselelerde devlet hassasiyetleri dile getirilse de diğer birçok konu hakkında da görüşler dile getirilmiştir. 15 Mart 1984 tarihinde Hatay Milletvekili M. Murat Sökmenoğlu'nun verdiği bir sözlü soru önergesinde Almanya'nın sesi radyosunun 15 Mart 1984 tarihinde İsviçre Dışişleri Bakanlığının bazı cezaevlerindeki hayat şartlarının düzeltilmesi talebinin yer aldığı bir notayı İsviçre'deki Türk Büyükelçisi Doğan Türkmen'e verildiğinin haberi sorulmuştur. Bunun iç işlere bir müdahale olduğunu söyleyen Sökmenoğlu, bu konu hakkında hükümetin gereken cevabı vermesini istemiş ve dış politikanın görüşülmesiyle ilgili de Meclis Genel Kurulu'na çağrıda bulunmuştur. Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, bu iddianın asılsız bir propaganda olduğunu, böyle bir notanın verilmediğini, kendilerinin İsviçreli muhataplarına gereken cevabı vererek memnuniyetsizliklerini ilettiklerini belirterek soruyu cevaplandırmıştır.⁵⁸

Yukarıda belirtildiği şekilde Türkiye'nin darbe sonrası dönemdeki yalnızlığı ve gerek ABD gerek AET ile gergin ilişkileri dolayısıyla ekonomik hareketliliği ihracat ve ithalat çerçevesinde darboğaza girmiştir. Türkiye ekonomisinde, devam eden Irak-İran savaşı dolayısıyla bir kısım canlanmalar olsa da istikrarsız bölge ülkelerinden payını almıştır. Bu darboğaza karşılık yeni pazar arayışlarına yönelinmiştir. Meclis görüşmelerinde de zaman zaman dile getirilen bu hususta kimi zaman eleştiriler yükselirken kimi zaman da tavsiyeler dile getirilmiştir. Bir ihracatçı heyetin sezondan evvel Asya ülkelerine; Kuveyt'e, Suudi Arabistan'a, Arap Emirlikleri'ne, Ürdün'e giderek bağlantılar yapmaları verilen tavsiyelerden sadece bir örnektir. Belirtilen bu ülkelerle akreditifli bağlantılar yapıldığında, Batı ülkeleri de akreditif açmaya zorlanacağından, Türk ürünlerinin değer bulacağı düşünülmektedir. Sadece 8 milyon nüfuslu Avusturya pazarının Türkiye'nin elinde kaldığı belirtilirken diğer pazarların hepsinin kaybedildiği dile getirilmiştir.⁵⁹

Dışişleri Bakanlığı'nın politika ve uygulamaları sürekli gözden geçirilmeye çalışılmıştır. Meclis kürsüsünden yapılan birçok konuşma ve Meclis kürsüsüne yöneltilen sorular Bakanlık işleyişi ile ilgili değerlendirmeler barındırmaktadır. İstanbul Milletvekili Sabit Batumlu'nun Bern Büyükelçisi ile ilgili sözlü sorusu buna iyi örneklerden birisidir.

⁵⁸ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 52, 12.4.1984, s. 267.

⁵⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 55, 19.4.1984, s. 355.

“Bern Büyükelçisi Doğan Türkmen’in Bakanlıktan izin almadan Fransa’da yayınlanan Le Monde Gazetesine Ermeni terörizmi hakkında mektup yazarak Devlet ve Hükümet politikasına ters düşen teklifte bulunduğu, Türk Hükümetinin İstanbul’daki resmî arşivleri milletlerarası bir ilim heyetine tetkik ettirmeye hazır olduğu hususunu beyan ettiği ve bu mektubun mezkûr gazetenin 26 Mart 1983 tarihli nüshasında yayımlandığı doğru mudur? Doğru ise Büyükelçi hakkında nasıl bir muamele yapılmıştır?” sorusu yöneltmiştir. Sorunun devamında “23 Temmuz 1983 tarihinde Lozan’da yapılan ve Türkiye’nin toprak bütünlüğünü münakaşa eden Ermeni kongresinden önce İsviçre Hükümeti nezdinde gerekli teşebbüste bulunması hususunda Bern Büyükelçisi Doğan Türkmen’e Bakanlıkça verilen talimat yerine getirilmiş midir? Getirilmemiş ise Büyükelçi hakkında ne gibi muamele yapılmıştır? Büyükelçinin talimatı yerine getirmeyi reddetmekle kalmayıp vazifesini bırakarak kongre sırasında Türkiye’ye geldiği doğru mudur? Doğru ise kendisine ne gibi ceza verilmiştir?” sorulmuştur.⁶⁰ Burada dikkat çeken husus Ermeni meselesinden ziyade Büyükelçi’nin hiyerarşik düzendeki yerinin sorgulanmasıdır. Henüz ABD ve AET nezdinde Ermeni kararlarının alınmadığı dönemde konuyla ilgili yaklaşımlar esasa ilişkin olamamıştır. Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu’nun konunun arz ettiği nezaket dolayısıyla ayrıntıya girmek istemediği görülmektedir.⁶¹

Hükümet harcamalarının her kaleminin ayrı ayrı konuşulduğu Meclis bünyesinde dış ilişkilerle ilgili harcamalar da sorgulanmıştır. Sorulan bir Sözlü Soruda Başbakan Özal’ın 28 Nisan-2 Mayıs 1984 tarihleri arasında kalabalık bir bürokrat, koruma ve iş adamı ekibiyle İran’a yaptığı ziyaret sorulmuştur. Bu gezide yapılan harcamaların toplamı ve devletten ne kadar döviz çıktığı sorulmuştur. İlgili çekici nokta ise bu soru karşısında beklenmeyecek kadar ayrıntılı bilgi verilmesi olmuştur. Harcama kalemleri tek tek sayılarak Meclis’e karşı hesap verme konusunda iyi bir sınav verilmiştir.⁶²

Dönemin ekonomik gelişmelerinden birisi Türk inşaat şirketlerinin aldığı ihaleler sayesinde çok sayıda Türk işçisinin Suudi Arabistan ve Libya gibi ülkelerde çalışmaya başlamış olması ve Türkiye’nin döviz ihtiyacının karşılanmasında Ortadoğu önemli bir saha haline gelmiştir.⁶³ Bu konuda birçok mesele Meclis gündemine taşınmıştır. Libya’da çalışan işçilerin sorunları ve Suudi Arabistan’ın vize politikası sürekli sorun teşkil etmiştir. Sorulan Sorularda

⁶⁰ a.g.e., s. 353:354.

⁶¹ a.g.e., s. 355.

⁶² TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:4, B. 72, 19.4.1984, s. 103.

⁶³ LAÇİNER, 2013.

Libya güvenlik güçleriyle karşı karşıya gelen şirketler ve işçiler, ücretleri ödenmeyen işçiler ile ilgili hükümetin tutumu sık sık sorgulanmıştır.⁶⁴

4. Dış Politikanın Parlamenter Denetimi

Devletin üç tür fonksiyonu bulunmaktadır. Yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları olarak ayırabileceğimiz bu fonksiyonel sistemin oluşturduğu organlar, çağdaş devlet sistemlerinde belli kurallara bağlanmıştır. Erklar arasında ayırım, iş birliği ve denetim şeklinde başlıklara ayırabileceğimiz bu kurallar ile devletlerin daha demokratik bir şekilde yönetilmeleri amaçlanmaktadır. Denetim kuralının işlemesi sadece yargıya has bir yetki değildir. Yürütmenin gerçekleştirdiği faaliyetler yasama organınca da denetime tabi tutulabilmektedir.

Denetim konusunda yasama organının kullanabileceği yetki dış politikada da kendini göstermektedir. Dış politikanın yürütülmesi yürütme organlarının görev ve yetkisindedir. Fakat iç politikada olduğu gibi dış politikanın da daha demokratik yollarla yönetilmesi açısından yasamanın yürütme üzerinde denetimi sağlanmalıdır.

1982 Anayasası madde 98/1: “Türkiye Büyük Millet Meclisi soru, Meclis araştırması, genel görüşme, gensoru ve Meclis soruşturması yollarıyla denetleme yetkisini kullanır.” hükmünü içermektedir. Böylece parlamenter denetim araçları anayasada düzenlenmiştir. TBMM’nin dış politika üzerindeki etkisinin görüldüğü araçlar özellikle uluslararası anlaşmaların uygun bulunması kanunları, yazılı ve sözlü sorular olarak görünmektedir. Dış politikada yürütülen ilişkiler de bu araçlarla sorgulanmış, yönlendirilmiş ve denetlenmiştir. Özellikle parlamenter denetim aracı olarak yazılı ve sözlü sorular oldukça fazla başvurulan yöntemler olmaktadır. Bu iki araç dışında genel görüşme, meclis araştırması, meclis soruşturması ve gensoru yöntemlerine de başvurulmaktadır.

TBMM çatısı altında 17. dönem boyunca sözlü soru, yazılı soru, genel görüşme, meclis araştırması ve meclis soruşturması ile ilgili pek çok girişimde bulunulmuştur. Tamamının istenen sonucu doğurduğu söylenemese de TBMM çalışmaları içinde oldukça önemli bir yer kaplamıştır. Bakanlar Kurulu veya Dışişleri Bakanı veya dış politika bağlamında oluşan bir problemin ardından herhangi bir bakan ile ilgili Gensoru Önergesi ise verilmemiştir.

⁶⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:4, B. 73, 31.5.1984, s. 153.

4.1. Sözlü Sorular

Anayasa'nın 98. maddesinde belirtilen parlamenter denetim araçlarından soru, milletvekillerinin sıklıkla başvurduğu bir denetim aracıdır. Maddenin ikinci fıkrasında yapılan tanıma göre: “*Soru, Bakanlar Kurulu adına, sözlü veya yazılı olarak cevaplandırılmak üzere Başbakan veya bakanlardan bilgi istemekten ibarettir.*” TBMM İç Tüzüğü de soruyu düzenlemiştir. İç Tüzük 96. maddenin birinci fıkrasında yapılan tanıma göre: “*Soru; kısa, gereksiz ve kişisel görüş ileri sürülmeksizin; kişilik ve özel yaşama ilişkin konuları içermeyen bir önerge ile Hükümet adına sözlü veya yazılı olarak cevaplandırılmak üzere, Başbakan veya bir bakandan açık ve belli konular hakkında bilgi istemekten ibarettir.*”

Parlamenter denetim kapsamında bir milletvekilinin tek başına kullanabildiği tek denetim hak ve yetkisi soru mekanizmasıdır. Soru kurumunun amacı yasama fonksiyonunun daha sağlıklı yapılabilmesi için gerekli bilginin temin edilmesi gibi görünse de mevcut durumda, yürütme organının sorumlu kanadı olan hükümeti veya bir bakanı yıpratmak ve diğer denetim yollarına öncülük etmek için de kullanılmaktadır.⁶⁵

17. Yasama Dönemi boyunca toplamda 1220 Sözlü Soru Önergesi verilmiştir. Bunlardan 61 tanesi dış politikayla ilgili sorular olmuştur. Sorulan 61 sorunun 41 tanesi cevaplandırılmıştır. Burada dikkat çekici bir unsur sorulan sözlü soruların sadece 1 tanesinin Dışişleri Bakanı'na yönelik olmasıdır. Dış politika ile ilgili sorulan sözlü soruların 32 tanesi Başbakan'a, 28 tanesi diğer bakanlara ve devlet bakanlarına yönelik olmuştur. Sözlü soruların konulara ve cevaplandırılma durumlarına göre dağılımları aşağıdaki gibidir:

	Ege ve Kıbrıs	ABD ve NATO	Avrupa Birliği	Batı Trakya	Ermeni Meselesi	Diğer
Cevaplandırılan	2	5	5	2	1	26
Cevaplandırılmayan	1	4	2	3	–	10

⁶⁵ Mahmut BÜLBÜL, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Parlamenter Denetim Sempozyumu*, TBMM Yayınları, 2012, s. 74-75.

Bir yasama döneminde sorulan tüm sorulara cevap verildiği söylenemez. Bunun pek çok sebebi olmakla birlikte sıklıkla karşılaşılan bir örnek bazı sorulara farklı bakanlığı ilgilendirdiği gerekçesiyle cevap verilmemesi durumudur. 17. Yasam Dönemi içerisinde dış politika ile ilgili sorulan 61 adet sorunun sadece 1 tanesinin Dışişleri Bakanı'na yönelik olduğu göz önünde tutulduğunda cevaplandırılmayan 10 sorunun nedeninin bu olduğu düşünülebilir. Kural olarak, soru önergelerinin cevaplandırılma zorunluluğu bulunmamaktadır. Süresi içerisinde cevaplandırılmayan yazılı soru önergeleri bakımından İç Tüzük'te öngörülen tek yaptırım, Başkanlığın bu önergelerin cevaplandırılmadığını ilan etmesidir. Cevaplandırılmayan sözlü sorular için İç Tüzük 98/6: "...üç birleşim içinde cevaplandırılmayan sözlü sorular yazılı soruya çevrilir" hükmü getirilmiştir.⁶⁶ Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere cevaplandırılmayan 10 adet sorunun da yazılı soruya çevrildiği düşünülebilir. Fakat Genel Kurul'da cevaplamak yerine yazılı cevap verileceği belirtilen sorularda daha sonra yazılı bir cevabın gelmesine neredeyse hiç rastlanmamaktadır.⁶⁷

Yukarıdaki tabloda cevaplandırılmayan soruların cevaplandırılan sorulardan fazla olduğu tek örnek Batı Trakya konusudur. Bu durumun yukarıda değinildiği üzere bölgeden resmi bilgi akışının sağlıklı sağlanamadığından kaynaklandığı söylenebilir. Bunun dışında ABD ve NATO ile ilgili sorulan 9 sorudan 4 tanesi cevaplandırılmamıştır. Özellikle NATO ile yürütülen ilişkiler askeri konularda olduğu için sorulan soruların cevaplandırılmasından kaçınılması bu çerçevede değerlendirilebilir.

4.2. Yazılı Sorular

Yazılı soru, bir milletvekilinin, yürütme faaliyetleri ile ilgili bir konuda, hükümet adına başbakan ya da ilgili bakanın imzasını taşıyan ve resmi bir açıklama niteliğinde olan, yazılı bilgi almasını sağlayan bir denetim yoludur.⁶⁸ Yazılı sorunun dayanağı Anayasa'nın 98. maddesindeki parlamenter denetim araçlarından olan sorudur. Bunun yanı sıra TBMM İç Tüzüğü'nün 96. ve 99. maddesinde yazılı soru mekanizması düzenlenmektedir. Yazılı soru önergeleri

⁶⁶ BÜLBÜL, 2012, s. 83. Üç birleşim içinde cevaplanmayan sözlü sorunun yazılı soruya çevrilmesi yazılı kural olsa da yasama faaliyetlerinde yaşanan yoğunluktan ötürü artık uygulanmamaktadır.

⁶⁷ Mahmut BÜLBÜL, *Parlamenter Denetim Yolu Olarak Soru*, TBMM Uzmanlık Tezi, 2007, s. 81.

⁶⁸ Şeref İBA, *Parlamento Hukuku*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 4. Baskı, 2010, s. 189.

yazılı olarak verilmekte ve cevapları yazılı olarak alınmaktadır.⁶⁹ Burada şunu belirtmekte fayda vardır; soruların yazılı ve sözlü olarak ayrılması istenilen cevabın niteliğine göre belirlenmektedir. Önergenin yazılı mı sözlü mü olduğu önerge üzerinde belirtilmektedir. Cevap yazılı veya sözlü istenebilir. Bu durumda yine de önerge yazılı olarak verilmelidir.⁷⁰

TBMM İç Tüzüğü'nün 99. maddesinin ikinci, üçüncü ve dördüncü fıkraları yazılı soruların cevaplanmaması durumunu düzenlemektedir. Maddeye göre:

“Yazılı sorular, Başbakanlığa veya ait olduğu bakanlığa gönderildiği tarihten itibaren en geç onbeş gün içinde cevaplandırılır.

Başkan, bu süre içinde cevaplandırılmayan yazılı sorular için Başbakanın veya ilgili bakanın dikkatini çeker.

Yazılı sorular, dikkat çekme yazısının gönderildiği tarihten itibaren on gün içinde de cevaplandırılmazsa, önergenin süresi içinde cevaplandırılmadığı gelen kâğıtlar listesinde ilan edilir.”

Görüldüğü üzere yazılı soruların cevaplanmaması halinde bir yaptırım uygulanmamaktadır. Sadece süresi içinde cevaplandırılmayan önerge gelen kâğıtlar listesinde ilan edilmektedir. Fakat cevaplanmayan soruların siyasi sonuçlarına bakıldığında, muhalefetin bunları hükümete karşı kullandığı bir araca dönüştürdüğü görülmektedir. 17. Dönem Yazılı Soru Önergelerine bakıldığında dönem boyunca toplam 1759 Yazılı Soru Önergesinin verildiği görülmektedir. Bunlardan 77 tanesi dış politikayla ilgili sorular olup, sorulan soruların tamamı cevaplandırılmıştır. Bu da en azından sayılar bazında hükümetin görevini yerine getirdiğini göstermektedir.

	Ege ve Kıbrıs	ABD ve NATO	Avrupa Birliği	Batı Trakya	Ermeni Meselesi	Diğer
Cevaplandırılan	2	11	11	5	1	47
Cevaplandırılmayan	–	–	–	–	–	–

⁶⁹ BÜLBÜL, 2007, s. 14.

⁷⁰ Ergun ÖZBUDUN, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 8. Baskı, 2004, s. 298.

4.3. Genel Görüşme

Genel Görüşme, toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun Genel Kurul'da görüşülmesidir. Anayasa'nın 98. maddesinin dördüncü fıkrasında yer alan bu tanım TBMM İç Tüzüğü'nde de aynı şekliyle yer almıştır. Genel Görüşme açılması için Genel Görüşme Önergesi verilmesi gerekmektedir. Önergenin kabul edilip edilmemesi için ön görüşme yapılmaktadır. Öngörüşmenin usulü ile ilgili kural TBMM İç Tüzüğü'nün 102. maddesinin üçüncü ve dördüncü fıkrasında bulunmaktadır. Hükümde yer alan ifade şu şekildedir: “*Genel görüşme açılıp açılmamasına Genel Kurul karar verir. Genel Kurulda bu konudaki görüşmede Hükümet, siyaset parti grupları ve istemde bulunan milletvekillerinden birinci imza sahibi veya onun göstereceği bir diğer imza sahibi konuşabilir. Genel Kurul genel görüşme açılıp açılmamasına işaretle oylama suretiyle karar verir.*” Genel Görüşme açılmasına karar verilme bile yapılan konuşmalarda konuların geniş biçimde ele alındığı görülmektedir.

17. Yasama Dönemi içerisinde toplam 19 Genel Görüşme Önergesi sunulmuştur. Bunlardan 10 tanesi dış politika konularıyla ilgilidir. Bu önergelerden 3 tanesi ABD ve NATO, 3 tanesi Bulgaristan Türkleri, 2 tanesi Ege Sorunu ve Kıbrıs, 2 tanesi diğer dış politika konularıyla alakalı olarak sunulmuştur. Yapılan ön görüşmeler neticesinde 4 Genel Görüşme Önergesi kabul edilerek Genel Görüşme yapılmıştır. 6 Genel Görüşme Önergesi ise reddedilmiştir.

4.4. Meclis Araştırması

Meclis araştırması, TBMM Genel Kurulu tarafından kararlaştırılan belli bir konunun Meclisin kendi üyeleri arasından oluşturacağı özel bir komisyon aracılığıyla TBMM adına incelenmesidir. Yapılan inceleme sonucunda komisyon bir rapor düzenlemektedir. Düzenlenen rapor Genel Kurul'da görüşülür. Meclis araştırmasının idareler üzerinde oldukça etkili olduğu ve sorunlu işleyen alanlara dikkat çekerek çözüm üretilmesine katkı sunduğu söylenebilir.⁷¹ Meclis araştırmasının amacı, yasayla düzenlenebilecek bir konuda veya hükümetin denetlenmesinde kullanılabilecek olan bilgilerin toplanmasıdır. Böylece öteki Meclis çalışmalarına ışık tutacak bir araç olarak değerlendirilebilir.⁷²

Meclis araştırması, Anayasa'nın 98. maddesinin üçüncü fıkrasında düzenlenmiştir. Fıkra da geçen tanıma göre “*Meclis araştırması, belli bir konuda bilgi edinilmek için yapılan incelemeden ibarettir*”. TBMM İç Tüzüğü'nün 104.

⁷¹ İBA, 2010, s. 196, s., 202.

⁷² İBA, 2010, s. 159.

ve 105. maddelerinde daha ayrıntılı düzenlenen Meclis araştırması Anayasa'ya atıfla “*Meclis araştırması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Anayasasının 98 inci maddesinin üçüncü fıkrası gereğince yapacağı incelemidir.*” şeklinde tanımlanmıştır.

17. Dönem TBMM boyunca verilen 46 Meclis araştırması önergesinin sadece 3 tanesi dış politika ile ilgilidir. Bunlar; Türkiye-ABD ilişkilerinde mevcut olduğu iddia edilen aksaklıklarla bu konuda alınacak tedbirleri ve SEIA Anlaşmasının her iki ülkeye sağladığı yararları tespit etmek amacıyla Meclis araştırması açılmasına ilişkin önerge; yurt dışında yerleşmiş bulunan Türk vatandaşlarının demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine ve ülkenin birlik ve bütünlüğüne karşı örgütlenmiş güçlerin etkilerinden korunmaları, maddi ve manevi yönden desteklenmeleri için alınacak tedbirleri tespit etmek amacıyla Meclis araştırması açılmasına ilişkin önerge; ve son olarak Türkiye ile Yunanistan arasındaki Ege sorununun sağlıklı bir çözüme ulaştırılabilmesi için konuyla ilgili olarak o güne kadarki gelişmeleri ve alınan önlemleri tespit etmek amacıyla Meclis araştırması açılmasına ilişkin önerge olmuştur. Önergelerin hiçbiri kabul edilmemiştir.

4.5. Meclis Soruşturması

Hükümet üyelerinin görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divanda yargılanmasının sağlanması için TBMM çatısı altında Meclis Soruşturması açılması gerekmektedir.⁷³ Anayasa'nın 100. maddesinin birinci fıkrasında “*Başbakan veya bakanlar hakkında, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az onda birinin vereceği önerge ile, soruşturma açılması istenebilir.*” şeklinde yer alan hükümlerle yargılama girişiminin ilk adımı düzenlenmiştir. Meclis Soruşturması TBMM İç Tüzüğü'nün 107-114. maddelerinde de oldukça ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. İç Tüzüğe göre kurulan Meclis soruşturma komisyonunun hazırlayacağı rapor üzerinde Genel Kurul'da görüşme yapılır. Görüşmeler tamamlandıktan sonra komisyon raporu Genel Kurulca gizli oyla karara bağlanır. Türkiye Büyük Millet Meclisince Yüce Divana sevk kararı alınırsa, dosya Anayasa Mahkemesi Başkanlığına gönderilir.

Dönem içinde toplam 7 adet Meclis Soruşturması Önergesi verilmiştir. Bunlardan hiçbir Önerge dış politika ile ilgili bir konu veya şahısla ilgili olmamıştır. Bunların dışında sadece Türkiye'deki ABD üs ve tesislerinin ulusal çıkarların dışında kullanılmasına izin verdiği ve bu eyleminin Türk Ceza Kanunu'nun 125. Maddesine Uyduğu İddiasıyla Eski Başbakan Süleyman Demi-

⁷³ İBA, 2010, s. 203.

rel hakkında bir önerge olmuştur. Önceki dönemlerde başbakanlık yapan biri hakkında verilen önerge dışında dış politikayla ilgili döneme ait bir Soruşturma Önergesi bulunmamaktadır.

5. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Dış İlişkileri

17. Dönem TBMM dış ilişkilerinin yürütülmesinde esas alınan kanunlar “16.01.1964 Tarih ve 378 Sayılı Yasama Meclislerinin Dış Münasebetlerinin Düzenlenmesi Hakkındaki Kanun” ve “27.6.1972 Tarih ve 1599 Sayılı Yasama Meclislerinin Dış Münasebetlerinin Düzenlenmesi hakkındaki 16 Ocak 1964 tarihli ve 378 sayılı Kanunun değiştirilmesine dair Kanun” olmuştur.

378 sayılı kanun çerçevesinde Avrupa Konseyi Danışma Meclisi ve benzeri kurullar üyelikler, Dostluk Grupları, bunların kurulmaları, yabancı meclislere ziyaretler, milletvekillerinin yabancı dil yeterlilikleri ve TBMM binasının uluslararası toplantılarda kullanılması konuları düzenlenmiştir. 1599 sayılı kanun ile 378 sayılı kanunda değişiklikler olmuştur. Yeni düzenlemeye göre milletler arası anlaşma ile kurulmuş olan ve olmayan uluslararası parlamenter asamblelerin Türkiye delegasyonunda görev alacak milletvekillerinin seçimi ve meclis başkanının bu toplantılara katılması halinde delegasyonun oluşum şartları, Dostluk Gruplarının oluşumu ve milletvekillerinin yabancı dil yeterliliği konuları yeniden düzenlenmiştir.

5.1. TBMM Başkanının Faaliyetleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı 17. Dönemde yurtdışı ziyaretlerinde bulunmuştur. Bu ziyaretler kimi zaman diğer ülke meclislerinin başkanlarının daveti üzerine kimi zaman da uluslararası bir toplantı sebebiyle olmuştur. 17. Dönemde Meclis Başkanı olan Necmettin Karaduman Kore Meclis Başkanı'nın daveti üzerine Kore'ye; Pakistan Meclis Başkanı'nın daveti üzerine Pakistan'a; Kopenhag şehrinde yapılan Avrupalı Meclis Başkanları Konferansı'na katılmak üzere Danimarka'ya; SSCB Yüksek Sovyeti Meclis Başkanı'nın daveti üzerine Rusya Federasyonu'na; Çin Halk Cumhuriyeti Ulusal Halk Kongresi Daimî Komitesi Başkanı'nın daveti üzerine Çin'e; Katar Devleti Danışma Meclisi Başkanı'nın daveti üzerine Katar'a; Romanya Millet Meclisi Başkanı'nın daveti üzerine Romanya'ya; Portekiz Cumhuriyet Meclisi Başkanı'nın daveti üzerine Portekiz'e; Fas Temsilciler Meclisi Başkanı'nın daveti üzerine Fas'a; Almanya Federal Cumhuriyeti Meclisi Başkanı'nın daveti üzerine Almanya Federal Cumhuriyeti'ne; Etiyopya Milli Meclisi toplantısı ve Etiyopya Demokratik Halk Cumhuriyetinin kuruluş törenlerine katılmak üzere Etiyopya'ya ziyarette bulunmuştur.

5.2. Uluslararası Parlamenter Asambleler

Türkiye Büyük Millet Meclisi 17. Dönemde uluslararası parlamenter asamblelere üye olarak çalışmalarında bulunmuştur. Bu asambleler şunlardır:

- Batı Avrupa Birliği Asamblesi⁷⁴
- Kuzey Atlantik Asamblesi⁷⁵
- Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi⁷⁶
- Parlamentolar Arası Birlik⁷⁷

5.3. Parlamentolar Arası Dostluk Grupları

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dış ilişkilerinde Dostluk Gruplarının önemli bir işlevi olmuştur. TBMM 17. Dönemi boyunca otuz iki dostluk grubu faaliyet göstermiştir.⁷⁸ Uluslararası parlamento birliklerinin dönem itibarıyla çok az sayıda olması ilişkilerin seyrini Dostluk Gruplarının faaliyetleri ile belirlenmiştir denilebilir. İngiliz Parlamentosu Türkiye-İngiltere Dostluk Grubu Başkanı'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Savunma Komisyonu üyelerinden dört kişilik bir heyeti İngiltere'ye davet etmesi parlamentoların birbirleriyle ilişkilerinde Dostluk Gruplarının etkisini gösteren bir örnek olmuştur.⁷⁹

5.4. Komisyonlar

TBMM 17. Dönem dış ilişkiler faaliyetlerinde Türkiye - Avrupa Ekonomik Topluluğu Karma Parlamento Komisyonu da faaliyette bulunmuştur.⁸⁰ Türkiye - Avrupa Ekonomik Topluluğu Karma Parlamento Komisyonu, Türkiye-AB ortaklığının demokratik denetim organı olarak düşünülmüştür. Komisyonun hukuki dayanağı, 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara'da imzalanan "Türkiye

⁷⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:8, B. 32, 29.11.1984, s. 612.

⁷⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:1, B. 25, 24.1.1984, s. 417.

⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3. Y.Y., Cilt No:27, B. 93, 16.4.1986, s. 540.

⁷⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:1, B. 27, 26.1.1984, s. 444.

⁷⁸ Dostluk Grubu kurulan ülkeler şunlardır: Pakistan, Cezayir, Sovyetler, İspanya, Hindistan, İran, Tunus, Macaristan, Belçika, Tayland, Avustralya, Kenya, Romen, Avusturya, Malezya, Japonya, Kore, Kanada, Amerika, İtalya, Endonezya, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, İsveç, Finlandiya, İngiltere, Federal Almanya, İsviçre, Norveç, Çin, Fas, Senegal, Fransa.

⁷⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:9, B. 36, 8.12.1984, s. 79.

⁸⁰ TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:1, B. 27, 26.1.1984, s. 444.

ve AET Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma'nın 27. maddesidir.⁸¹ Madde- nin birinci fıkrasında Ortaklık Konseyi'ne "... bir yandan Avrupa Parlamenter Asamblesi, Topluluğun Ekonomik ve Sosyal Komitesi ve öteki organları ile, öte yandan, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Türkiye'nin yukarıdaki madde- leri karşılayan organları arasında işbirliğini ve temasları kolaylaştırmak için her türlü yararlı tedbiri..." alma görevi verilmiştir.

Yukarıdaki hükme dayanılarak kurulan Komisyon, iç tüzüğünün birinci maddesinde de belirtildiği üzere, 14 Mayıs 1965 tarihli Avrupa Parlamentosu Kararı, 22 Haziran ve 14 Temmuz 1965 tarihli, sırasıyla Türkiye Büyük Mil- let Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu kararları ve 27 Temmuz 1965 tarihli Tür- kiye-AET Ortaklık Konseyi kararı ile faaliyetine başlamıştır.⁸²

6. Uluslararası Anlaşmalar

17. Dönem boyunca bir uluslararası anlaşmanın uygun bulunduğu dair top- lamda 39 adet kanun kabul edilmiştir. Bu anlaşmaların 24 tanesi ikili anlaş- ma, 15 tanesi ise çok taraflı anlaşmadır.

Bu dönemde 18 farklı ülkeyle kültür, suçluların iadesi, petrol, çifte vergi- lendirme, ticaret alanlarında yapılan ikili anlaşmaların uygun bulunduğu dair kanunlar çıkarılmıştır.

Çok taraflı anlaşmalarda öne çıkan konulardan birisi nükleer konusu ol- muştur. Nükleer konusuyla ilgili 3 adet anlaşmanın uygun bulunduğu dair kanun çıkarılmıştır. Bir başka önemli çok taraflı uluslararası anlaşma 18 Nisan 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkındaki Viyana Sözleşmesi'dir. Bu çok taraflı uluslararası anlaşmanın onaylanmasının uygun bulunduğu dair kanun 1984 yılında kabul edilmiştir.

Sonuç

Yasama, yürütme ve yargı organları arasındaki ilişkilere yumuşaklık ve denge getirmek amacıyla parlamenter rejim içerisinde bir sistem kurulmuştur. Bu sistemin unsurlarından birisi yasama ve yürütme erklerinin karşılıklı etki araç- ları ile donatılmaları ve sürekli bir iş birliği içerisinde bulunmalarının sağlan- masıdır.

⁸¹ Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma met- ni için bkz. <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=117>, Erişim Tarihi: 25.02.2015.

⁸² İç Tüzük metni için bkz. http://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/kpk/docs/kpk_ictuzuk.pdf, Erişim Tarihi: 25.02.2015.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görev ve yetkileri denetim, kanun yapma ve meclis işlemleri yapma şeklinde üç ana başlıkta toplanabilir. Bu üç ana başlık devletin dış politika yapım ve uygulama süreçleriyle de ilgilidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi soru, Meclis araştırması, genel görüşme, gensoru ve Meclis soruşturması yollarıyla denetleme yetkisini kullanır. TBMM'nin dış politika üzerindeki etkisinin görüldüğü araçlar özellikle uluslararası anlaşmaların uygun bulunması kanunları, yazılı ve sözlü sorular olarak görünmektedir.

Günümüzde diplomasi faaliyetleri yürütme organının münhasır yetki alanından çıkmış ve çok aktörlü bir yapıya dönüşmüştür. Parlamenterler de bu alanda etkinlik kazanarak uluslararası ilişkilerde klasik diplomasi faaliyetlerini tamamlayıcı roller üstlenen ve mevcut yapılanmaları zenginleştiren bir konuma gelmişlerdir. Parlamentoların ve/veya parlamenterlerin diplomatik faaliyetler yürüten aktörler olarak ortaya çıktığı bu durum parlamenter diplomasi olarak adlandırılmaktadır.

Parlamenterler parlamenter diplomasi çerçevesinde, kendi vatandaşlarını uluslararası gelişmelerden ve tehditlerden haberdar etme, başka ülkelerin kriz zamanlarında arabuluculuk yapma, ülkelerin seçimlerini gözlemci olarak takip ederek demokrasinin yerleşmesine katkıda bulunma, uluslararası arenada görüşlerini dile getirme ve diğer ülkelerin yasa yapıcıları ve medyası ile doğrudan temas içinde bulunma gibi faaliyetleri yürütmektedirler.

17. Dönem TBMM 24 Kasım 1983 - 29 Kasım 1987 tarihleri arasında faaliyette bulunmuştur. 17. Dönem TBMM konusunu araştırırken dönemin bir darbe sonrası dönem olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. TBMM dış ilişkileri açısından bu darbenin en önemli sonucu uluslararası alanda yalnızlaşma olmuştur. Bu yalnızlaşmayı telafi etmek adına birçok az gelişmiş ülkeyle ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. TBMM, yürütmenin bu takdirini tamamlayıcı mahiyette uluslararası parlamento birlikleri ve dostluk grupları aracılığıyla gelişmiş ülkelerle temasları tekrar canlandırmaya çalışmıştır. Parlamenter diplomasinin çok fazla önem arz ettiği bir dönem yaşanmıştır. Bunun sebebi yürütmenin hala darbe kadrolarıyla dolu olduğu bir ülkenin demokrasi adına uluslararası alanda kendini gösterebilmesi açısından en önemli aracın parlamento olmasıdır. Parlamenterlerin kişisel ve grup halinde geliştirdiği ilişkilerde atılacak adımlar diğer ülkeler tarafından kendi yürütme organlarının politikalarından bağımsız şekilde değerlendirilmektedir. Bu tür parlamenter diplomasi faaliyetleri darbe sonrası yalnızlaşan Türkiye'nin lehine bir gelişme olarak dönem içinde yer edinmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 17. Dönemde Batı Avrupa Birliği Asamblesi, Kuzey Atlantik Asamblesi ve Parlamentolar Arası Birliğe üye olarak

çalışmalarda bulunmuştur. Bu üyeliklerin yanı sıra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dış ilişkilerinde Dostluk Gruplarının da önemli bir işlevi olmuştur. Uluslararası parlamento birliklerinin dönem itibariyle çok az sayıda olmasından dolayı ilişkilerin seyrinde Dostluk Gruplarının faaliyetleri önemli rol oynamıştır.

Türkiye'nin 1980'ler boyunca yürüttüğü dış politikasında uluslararası ortam ve 12 Eylül darbesi son derece önemli rol oynamıştır. Uluslararası ortamda göze çarpan hususlar Gorbaçov'un politikaları ile SSCB'nin soğuk savaş-taki etkinliğinin bitimine yaklaşması ve küreselleşme olmuştur. Bu dönemdeki uluslararası ilişkileri etkileyen iki önemli olay 1970'lerin sonlarında meydana gelen İran'daki İslam Devrimi ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgali olmuştur. 1980-90 arası dönemde Türkiye'yi en fazla ilgilendiren uluslararası gelişmelerden birisi de 1980-88 yıllarında İran ile Irak arasında gerçekleşen savaş olmuştur.

Dönem boyunca Türkiye'nin dış politikada karşılaştığı sorunlar olmuştur. Ermeni lobilerinin etkisinde kalarak Türkiye aleyhine kararlar alan Amerikan Meclisleri hem Türk kamuoyu nezdinde hem de hükümet ve parlamento nezdinde rahatsızlık meydana getirmiştir. Türkiye, Özal Hükümeti döneminde de NATO çerçevesinde yüklendiği misyondan dolayı yardım almaya devam etmiştir. 15 Kasım 1983'te bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanıyan ve destek olan Türkiye'ye karşı cezalandırıcı tutumlar yapılan yardımlara da yansımıştır. Bu dönemde Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına tekrar geri dönmesi ile birlikte Limni adasını NATO savunma cephesi kapsamına sokarak silahlandırması ve kıta sahanlığını arttırma çabası her iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. ASALA Ermeni Terör Örgütü'nün Türk diplomatlarına gerçekleştirdiği suikastlar Türkiye'nin dış politikasını ilgilendiren diğer bir gelişme olmuştur.

Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişkiler bu dönemde oldukça dalgalıdır. Türkiye'nin geçiş dönemindeki yükümlülüklerini yerine getirememesinden dolayı 1978'den 1988'e kadar gümrük indirimleri durdurulmuştur. 1986'da Türkiye-AET Ortaklık Konseyi'nin toplanmasıyla ilişkilerde yeniden canlanma dönemi başlamıştır.

Yurtdışındaki Türk vatandaşları ve Türk kökenli yabancı ülke vatandaşları, Türkiye'nin dış politikasında koruduğu önemi bu dönemde de korumaya devam etmiştir. Zorla isimleri değiştirilmeye çalışılan ve işkence gören Türk kökenli Bulgar vatandaşlarının ikinci sınıf insan muamelesi görmesi büyük rahatsızlık yaratmıştır.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken sınırlı bir alanda görüş açıklayan ve hareket

eden yürütme organının yanında yasama organının da gayretleri göze çarpmaktadır. Özellikle insanlık değerleriyle doğrudan alakalı durumlarda yürütme organı kendini bağlayıcı yaklaşımları son derece sınırlı bir şekilde ele alırken yasama organı üyesi olan milletvekillerinin çok daha yüksek sesle sorunları dile getirdikleri görülmüştür.

Toplumun temsilcileri olarak milletvekillerinin dile getirdikleri sorunlar aslında toplum vicdanının da bir yansıması sayılmaktadır. Devletlerin uluslararası ilişkilerde başat aktörler olarak konumlandırılması ve bunun sonucunda şekillenen dış politika günümüze kadar hep yürütme organlarının kararlarıyla şekillenmiştir. Oysa günümüzde dış politikanın yapımında ve uygulanmasında birçok aktör devreye girebilmektedir. Milletvekillerinin de parlamenter diplomasi kanallarını kullanarak dış politika yapımına katkı sunması son yıllarda artmaktadır. Parlamenter diplomasinin yanı sıra parlamenter denetim yolları da dış politika üzerinde etki göstermektedir.

Devletlerin dış politika yapımında halkın taleplerini çok da göz önünde tutmaması uluslararası ilişkilerdeki meşruiyet krizinin başlıca sebeplerinden biri olmaktadır. Yasama organlarının dış politika yapımı ve uygulamasına katıldığı ölçüde uluslararası ilişkilerde halkların iradelerinin daha fazla tecelli edeceği söylenebilir. Bundan dolayı milletvekillerinin dış politika konularına ilgilerinin artması ve halkın taleplerini yansıtabilmeleri gerekmektedir. Fakat seçim bölgelerindeki sorunlara çözüm arayan ve uluslararası ilişkiler konularından başka konularda uzmanlaşmış milletvekillerinin dış politika konularına gerektiği gibi eğilemediği gözlemlenmektedir. Dış politika konularına ilgili milletvekillerinin sayılarının artırılması ve bu konuların önemine dair farkındalık oluşturulması sorunu giderebilecek ilk adımlar olabilir. Böylelikle demokrasi sadece ülkelerin kendi içlerinde değil uluslararası ilişkilerde de yerleşme şansı elde edecektir.

KAYNAKÇA**Kitap, Dergi, Tez ve Makaleler**

- Armağan KULOĞLU, Sercan DOĞAN, *Afganistan ve Pakistan’da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri*, Rapor No: 31, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2011.
- BOZIKAS, George P., *U.S. Security Assistance and Regional Balance of Power: Greece and Turkey, a Case Study*, U.S. Army War College, 1998.
- BÜLBÜL, Mahmut, *Parlamentar Denetim Yolu Olarak Soru*, TBMM Uzmanlık Tezi, 2007.
- BÜLBÜL, Mahmut, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Parlamenter Denetim Sempozyumu*, TBMM Yayınları, 2012.
- ELİBOL, Yasemin, *Türkiye Büyük Millet Meclisinin Dış İlişkileri*, Yasama Dergisi, 2008.
- ERHAN, Çağrı, “*ABD ve NATO’yla İlişkiler*”, Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- İBA, Şeref, *Parlamento Hukuku*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 4. Baskı, 2010.
- ORAN, Baskın, “*1980-1990: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2*”, Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- ÖZBUDUN, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 8. Baskı, 2004.
- TANÖR, Bülent, Korkut, BORATAV, Sina AKŞİN. Kasım 2008, *Türkiye Tarihi Cilt 5, Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Cem Yayınevi.
- USLU, Nasuh, *The Cooperation Amid Problems: Turkish-American Relations in the 1980s*, The Turkish Yearbook of International Relations, Vol. XXVII, 1997.
- UZGEL, İlhan, “*ABD ve NATO’yla İlişkiler*”, Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

İnternet Kaynakları

- GÜN, Mehmet Salih, *Parlamentar Diplomasi*, TBMM Araştırma Merkezi, 2008, http://www.pmd.org.tr/dosyalar/par_diplomasi.pdf, Erişim Tarihi: 05.03.2015.
- LAÇİNER Sedat, Ocak 2013, *Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası*, <http://slaciner.blogspot.com/2011/01/turgut-ozal-donemi-turk-ds-poli->

- tikas.html, Erişim tarihi:10.3.2015.
- MIGDALOVITZ, Carol, *Greece and Turkey: Current Foreign Aid Issues*, The Federation of American Scientists, <http://fas.org/man/crs/86-065.htm>, Erişim Tarihi: 26.02.2015.
- The Foreign Assistance Act of 1961, United States House of Representatives Committee on Foreign Affairs, <http://democrats.foreignaffairs.house.gov/111/FAA61.pdf>, Erişim Tarihi: 26.02.2015.
- Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu'nun İç Tüzüğü, http://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/kpk/docs/kpk_ictuzuk.pdf, Erişim Tarihi: 25.02.2015.
- Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Bir Ortaklık Yaratın Anlaşma, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=117>, Erişim Tarihi: 25.02.2015.
- U.S. House of Representatives Joint Resolution 247, http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.158/current_category.7/affirmation_detail.html, Erişim Tarihi: 15.06.2015
- 1983 Türkiye Genel Seçimleri, <http://www.secim-sonuclari.com/1983>, Erişim Tarihi: 25.02.2015.
- 1983-2007 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, Yüksek Seçim Kurulu, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPW-CN1_4444010920&_afLoop=38268682032212706&_afWindowMode=0&_afWindowId=8ohcyaejb_91#%40%3F_afWindowId%3D8ohcyaejb_91%26_afLoop%3D38268682032212706%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010920%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D8ohcyaejb_103, Erişim Tarihi: 25.02.2015.

Tutanaklar

- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3.Y.Y., Cilt No:22, B. 46, 16.12.1985.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3.Y.Y., Cilt No:22, B. 46, 16.12.1985.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1.Y.Y., Cilt No:1, B. 10, 19.12.1983.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 55, 19.4.1984.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:12, B. 50, 8.1.1985.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3. Y.Y., Cilt No:30, B. 117, 10.7.1986.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:8, B. 20, 1.11.1984.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:37, B. 68, 24.2.1987.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:4, B. 73, 31.5.1984.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:7, B. 14, 18.10.1984.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:13, B. 63, 20.2.1985.
- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:13, B. 61, 13.2.1985.

- TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:13, B. 59, 12.2.1985.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:14, B. 78, 27.3.1985.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3. Y.Y., Cilt No:30, B. 114, 3.6.1986.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:6, B. 3, 25.9.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:43, B. 120, 19.6.1987.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:37, B. 74, 10.3.1987.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 4. Y.Y., Cilt No:43, B. 123, 17.7.1987.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 52, 12.4.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:3, B. 55, 19.4.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:4, B. 72, 19.4.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:4, B. 73, 31.5.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:8, B. 32, 29.11.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:1, B. 25, 24.1.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:1, B. 27, 26.1.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 2. Y.Y., Cilt No:9, B. 36, 8.12.1984.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 3. Y.Y., Cilt No:27, B. 93, 16.4.1986.
TBMM Tutanak Dergisi, D. 17, 1. Y.Y., Cilt No:1, B. 27, 26.1.1984.